

А. МУҲАММАДЖОНОВ

ҚАДИМГИ ТОШКЕНТ

ТАРИХИЙ ВА АРХЕОЛОГИК
ЛАВҲАЛАР

Масъул муҳаррир:
ЎзССР ФА академиги А. АСҚАРОВ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1988

Ушбу брошюрада археологик маълумотлар асосида ҳозирги Тошкент территориясида шаҳар маданиятининг шаклланиши ва унинг ривожланиш тарихи ҳикоя қилинади. Бу ерда қад кўтарган дастлабки деҳқончилик қишлоқлари, қалъа — қўрғонлар ва уларнинг тарихий топографияси тасвирланади. Шаҳарнинг қадимги номлари: Чоч, Шош, Бинкат, шунингдек айрим маҳаллаларнинг этимологияси талқин этилади.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тақризчилар:

Тарих фанлари доктори, профессор
Ф. РАШИДОВ

Тарих фанлари кандидати
Р. СУЛАЙМОНОВ

63.3(2У)
М 96

Мухаммаджонов А.

Қадимги Тошкент (Тарихий ва археологик лавҳалар. Масъул муҳаррир А. Асқаров).— Т.: Фан, 1988.— 61 б.

Мухамеджанов А. Р. Древний Ташкент.

ББК 63.3(2У)

Абдулахад Рахимджанович Мухамеджанов

ДРЕВНИЙ ТАШКЕНТ

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабон китоблар таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир М. Шамсутдинова
Художник Е. Владимиров
Техмуҳаррир О. Бакалова
Корректор С. Зокирова

ИБ № 4204

Теришга берилди 24.01.88 й. Босишга рухсат этилди 14.04.88 й. Р01559. Формати 84×198^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 3,15. Ҳисоб-нашриёт л. 3,0. Тиражи 5000. Заказ 53. Баҳоси 15 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси: Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

М $\frac{0505040000-3821}{М 355(04)-88}$ 88

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти,
1988й.

ISBN 5,648.00103.7

ҚИРИШ

Чирчиқ водийсининг серунум ва обод марказий қисмига жойлашган ҳозирги Тошкент Урта Осиёда қад кўтарган қадимий шаҳарлардан бири бўлиб, у икки минг йиллик тарихга эга. Ўзининг йигирма асрлик ўтмишида кўҳна шаҳримиз ташқи босқинчиларга қарши олиб борилган не-не ўзаро қонли феодал урушларни бошдан кечирмади. Неча бор шаҳар вайрон бўлиб, қайта қад кўтарди, номи ҳам бир неча марта ўзгарди.

Хўш, бу кўҳна шаҳарнинг илк бор бинолари ҳозирги Тошкент территориясининг қайси қисмида қад кўтарди ва у қачондан бошлаб «Тошкент» номи билан шуҳрат топди? Бу ерда шаҳар маданиятининг шаклланиб, унинг ривожланишининг боиси нимада?

Афсуски бундай саволларга ёзма манбалардан аниқроқ жавоб топиш бирмунча мушкул. Чунки Тошкентнинг узоқ ўтмиши ва у қад кўтарган қадимги Чоқ ёки Шош вилояти ҳақидаги маълумотлар манбаларда жуда хилма-хил ҳамда узуқ-юлуқ тарзда қайд этилиб, бир-бирига зид фикрлар мавжуд. Масалан, оташпарастларнинг қадимий муқаддас китоби «Авесто»да Сирдарё ҳавзасидаги вилоят «Турон», аҳолиси эса «тур»лар деб юритилган.

Бу ўлкада тур қавмлари уруғ ва қабила оқсоқолларининг диний ва сиёсий қароргоҳи Қанға (Қанға) шаҳри борлиги тилга олинади. Қадимги Форс китобаларида келтирилган маълумотларга қараганда, Сирдарёдан Шимолда «Сак» номи билан шуҳрат топган жанговар қабилалардан ҳисобланган «Сака Хаумаварка», яъни зардуштийларнинг муқаддас таоми «хаума»¹ тайёрлаб истеъмол қилувчи саклар яшаганлар.

¹ Хаума — буғдойдан тайёрланадиган халм, одатда бу таом Наврўз кунлари уруғ жамоалари ўртасида тайёрланиб, кенг истеъмол этилган.

Бундай маълумотларга қарама-қарши ўлароқ, қадимги дунё тарихи муаллифлари Сирдарёнинг ўнг қирғоғида яшаган Сак қабилалари тўқайзор ва тоғ унгурларида яшаганликлари ва уларнинг шаҳарлари мавжуд эмаслигини қайд этишган. Ҳатто қадимги Юнон ва Рим тарихчилари Сирдарёнинг ўнг соҳили бўйлаб дастлабки шаҳарларнинг қад кўтаришини эллинларнинг шаҳарсозлик фаолияти билан боғлайдилар. Рим тарихчиси Плинийнинг хабар беришича, салавкийлар лашкарбошиси Милетли Демодам (милоддан аввалги III аср) узоқ шимоли-шарқда Сирдарёнинг ўрта оқимига томон ҳарбий юриш қилиб, ўз қўшинлари билан Сирдарё соҳилларига етган ва дарёдан ўтиб, ўнг қирғоқда шаҳар барпо қилдирган. Салавкийлар подшоҳи Антиох I Сотер номини улуғлаш мақсадида бу шаҳарга Яксарторти Антиохияси (Антиохия за Яксартотом), яъни Сирдарёнинг нариги томонидаги Антиохия шаҳри деган ном берилган. Плинийнинг бу маълумотиغا суяниб фикр юритилса, Тошкент воҳасида энг қадимги шаҳарлардан бири даставвал милоддан аввалги III асрда қад кўтариб, унинг номи Яксарторти Антиохия бўлган дейиш мумкин. Аммо эллинлар асос солган бу кўҳна шаҳарнинг Сирдарё ҳавзасининг қайси ерида жойлашгани тарихда ҳали аниқ маълум эмас. Шу боисдан Сирдарёнинг ўнг соҳили бўйлаб қидирув ишлари олиб борган муаррихлар томонидан бу афсонавий кўҳна эллин шаҳрининг излари қайд этилмаган.

Ҳозирги Тошкент воҳасида қадимги шаҳар маданиятининг вужудга келиб, бу ўлкада илк бор каттакичик шаҳарларнинг барпо бўлиш тарихи ёзма манбалардан кўра Тошкент территориясида қад кўтарган қадимги шаҳарларнинг харобалари ҳисобланган тепалар қаърида тўлароқ ва аниқроқ сақланган.

Шунинг учун ҳам Тошкент шаҳрининг қадимги тарихи саҳифаларини тиклашда бизнинг давримизгача тепа шаклида сақланиб қолган археологик обидалар асосий манба бўлиб хизмат қилмоқда. Чунки бундай ёдгорликларда археологик тадқиқотлар олиб бориш билан фақат шаҳарнинг қадимий қиёфасигина эмас, балки Тошкентга асос солган қадимги шаҳарликларнинг турмуш тарзи, хўжалиги, маданияти ҳамда диний эътиқодлари ҳам ашёвий топилмалар воситасида аниқланмоқда.

Тошкентда ҳозиргача сақланиб келаётган археологик ёдгорликларни ўрганиш ўтган асрдаёқ бошланган

эди. Совет ҳокимияти йилларида эса бу ишга алоҳида эътибор берилди. Тошкент шаҳри ва унинг атроф районларида В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университети археология кафедраси, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тарих ва археология институти ҳамда Ўзбекистон халқлари тарихи музейи олимлари томонидан мунтазам археологик қидирув ва қазилма ишлари олиб борилди. Тошкентнинг археологик обидаларини тадқиқ қилиб, унинг қадимги тарихи саҳифаларини тиклашда, айниқса М. Е. Массон, Г. В. Григорьев, А. И. Тереножкин, Т. Мирғиязов, Я. Ф. Фуломов, В. А. Шишкин, В. А. Булатова, Ю. Ф. Буряков, Д. Г. Зильфер, Г. Дадабоев, С. Б. Лунина, З. Усмонова, Д. П. Вархотова, Л. Г. Брусенко, М. Аминжонова, М. С. Мершиев, В. И. Сиришевский, Н. И. Крашенинникова, Х. Дуке ва бошқаларнинг ҳиссаси катта бўлди.

Тошкент шаҳри территориясида археологик тадқиқотлар айниқса 1966 йилги Тошкент зилзиласидан сўнг кенг кўлам касб этди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси Я. Ф. Фуломов ташаббуси билан махсус Тошкент археологик экспедицияси ташкил этилди. Ҳозирги вақтда истеъдодли археолог-олима Маргарита Ивановна Филанович раҳбарлиги остида Ўзбекистон Фанлар академияси Археология институтининг махсус экспедицияси Тошкентда қизгин археологик қазиниш ишларини олиб бормоқда.

Кўп йиллик археологик тадқиқотлар натижасида Сирдарё ҳавзаси районида яшаган қадимги Сак қабилаларининг ҳаммаси ҳам кўчманчи чорвадор бўлмаганлиги аниқланди. Чунончи, Оҳангарон ва Чирчиқ дарёларининг ирмоқлари бўйлаб жуда кенг тарқалган территорияда бундан 3000 йилча муқаддам деҳқончилик хўжаликлари шаклланиб, қадимги сакларнинг бир қисми дарё ирмоқларининг тошқин сувларидан ҳосил бўлган табиий заҳоб ерлар ва кўлмак ҳамда лойқалардан фойдаланиб ўтроқ деҳқончилик билан кун кечирган.

Шу асосда дастлабки ўтроқ жойлар манзилгоҳу қишлоқлар ва кейинчалик шаҳарлар ҳам вужудга келган. Маълум бўлишича, ҳозирги Тошкентнинг жанубий қисми ўша қадимги ибтидоий деҳқончилик маданияти ташкил топган районнинг ўрнида экан. Ҳозирги вақтда худди шу райондан ибтидоий деҳқончилик маданиятига мансуб ёдгорликлар ҳамда илк шаҳар маданияти излари топилиб ўрганилмоқда.

Тошкент воҳасида илк шаҳар маданиятининг шакл-

ланиб, шаҳарларнинг қад кўтариши шу ўлкада яшаган қадимги чорвадор ва деҳқонларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётидаги улкан тарихий жараён бўлиб, бу жараён шубҳасиз ўлканинг ўзлаштирилиб обод этилиши, айниқса унда чорвачилик ва деҳқончилик хўжаликларининг ташкил топиши ҳамда ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдонинг ривожланиш тарихи билан узвий боғланиб кетади. Тошкент воҳасида чорвачилик, айниқса деҳқончилик маданиятини шаклланишининг чуқур илдизлари бу ўлкада жуда қадим замонлардан бери яшаб келган аҳолининг ҳаётига ва у яратган ибтидоий маданиятига бориб тақалади.

ТОШКЕНТ ВОҲАСИДА ИБТИДОИЙ МАДАНИЯТ ИЗЛАРИ

Тошкент воҳасининг мўътадил иқлими-ю ранго-ранг ўсимлик ҳамда ҳайвонот дунёси бой бўлиб, жуда қадим замонларданоқ бу ўлкада одамзоднинг яшаши ва ўз илк маданиятини яратиши учун жуда қулай табиий шароит бўлган. Кейинги 20—25 йил давомида Тошкент областининг турли районларида археолог олимларимиз томонидан палеолит (қадимги тош) даврига мансуб ўндан ортиқ нодир археологик ёдгорликлар топилди. Булар тоғ даралари бўйлаб жойлашган ғор ва унгурлар, жарликлар ёқасида барпо этилган ибтидоий одамларнинг манзилгоҳ ва маконлари; қоятошларга битилган петроглиф — сўқулган суратлар ва бошқалардан иборат бўлиб, улар Тошкент воҳасидагина эмас, балки бутун Ўрта Осиёда яшаган энг қадимги одам аجدодлари ҳаётини, унинг яратган ибтидоий маданиятини ўрганишда нодир ва қимматбаҳо манба ҳисобланади. Бу ёдгорликлар орасида энг қадимийси Оҳангарон шаҳри яқинида, Қизилолмасой ёқасида жойлашган Қўлбулоқ маконидир. Бу ёдгорлик бир неча юз минг йил давомида ибтидоий одам тўдалари яшаган бошпананинг қолдиқлари бўлиб, у 1963 йилдан бери палеолитшунос олим Мирвоҳид Қосимов томонидан ўрганилмоқда. Бу ибтидоий макон минг йиллар давомида ҳосил бўлган 20 метрлик қалин маданий қатламдан иборат бўлиб, ундан қайроқ ва чақмоқ тошлардан ясалган бир неча юз мингдан ортиқ тош қуроллар, гулхан излари, турли хил ҳайвонларнинг минераллашиб кетган суяк бўлаклари топилди. Қўлбулоқ маконининг юқори қатлаמידан чиққан ашёлар асосан ўрта тош даврига тааллуқли бўлса, унинг остки қатламлиридан ковлаб олинган қўпол тош қуроллар илк тош даврига мансубдир. Бу топилмаларга асосланиб ёдгорликнинг пастки қатламини археологлар ашель даври билан, яъни ҳозирги кундан қарийб

200—300 минг йил муқаддам деб санасалар, геологлар уни ҳозирги кундан тахминан 500—700 минг йил аввал ётқизилган деб ҳисобламоқдалар. Қўлбулоқ маконидан ҳамда Қизиллолмасой ва Қўшсойда қайд этилган ибтидоий давр устахонасидан топилган ниҳоятда бой ва турли-туман тош қуроллар, ҳайвон суяклари ва бошқа хил топилмалар Тошкент воҳасида яшаган ибтидоий овчи ва темирчиларнинг турмуш тарзи, яратган илк маданияти, айниқса бу ўлканинг узоқ ўтмишдаги табиатини ўрганишда тадқиқотчиларга жуда қимматли маълумотлар бермоқда.

Археологлар томонидан Чирчиқ дарёсининг юқори оқимида жойлашган Обираҳмат, Палтов (Партов), Хўжакент, Оқтош ғор ва унғурдаги маконлар, Чотқол петроглифлари, Тошкент жанубида Бўзсув ёқасида ўрта ва юқори палеолит (милоддан аввалги 100—12 минг йил) даврларига мансуб қатор ёдгорликлар топиб текширилди. Биргина Обираҳмат ғоридан 30 мингдан ортиқ мустье даври тош қуроллари қайд этилди. Бу маконларнинг жойлашган ўринларига қараганда бундан қарийб 50—40 минг йил муқаддам Тошкент воҳасининг тоғли ва тоғ олди ҳамда водий районларининг каттагина қисми ибтидоий овчилар томонидан ўзлаштирилиб, улар Чирчиқ водийси бўйлаб анчагина кенг территорияда ёйилиб яшаган. Сўнгра музликлар даври тугагач, Тошкент воҳасининг иқлими мўътадиллашиб, ҳозирги вақтдаги об-ҳавога яқинлашган. Чотқол-қурама тоғ тизмаларининг юқори қисмини қоплаб ётган қалин муз ва қорликлар эриб, ҳосил бўлган сувлар Чирчиқ, Оҳангарон ва Келес дарёлари бўйлаб ҳайқариб оққан. Тошкент атрофидаги адирликлардан келган баҳорги селлар ҳам бу вақтларда турли йўналишда чуқур жарликлар ҳосил қилиб, Чирчиқ дарёсига бориб қуйилган. Ҳозирги Қорақамиш, Қорасарой, Жангоб, Чорсу, Чақар, Бўрижар, Чуқуркўприк ва бошқа кўпгина қадимий табиий жарликлар шулар жумласидандир. Бу даврда Чирчиқ, Оҳангарон водийлари ва жарлик зоналари ёввойи жийда, юлғун босган қалин бутазорлар ҳамда қамиш ва бурганзор тўқайлар билан қопланган бўлиб, бу ерлар ов ҳайвонлари ва турли-туман паррандаларга ниҳоятда бой бўлган. Мезолит (милоддан аввалги 12—7 минг йилликлар) ва неолит (милоддан аввалги 6—3 минг йилликлар) даврларида овчилик ва балиқчилик билан кун кечирган қадимги аҳоли дарё водийларида тўқайзорлар ва жарликлар ёқасида истиқомат қилган. Тошкент шаҳрининг Қора-

қамиш массивидаги Қўшилиш маконидан топилган археологик обидалар бундан далолат бермоқда.

Қовунчи (Янгийўл), Олмазор, Чиноз атрофларида ҳамда Тошкент шаҳрининг Генерал Петров кўчасида топиб текширилган қатор археологик ёдгорликларга қараганда, милoddан аввалги иккинчи минг йилликнинг иккинчи ярмида Тошкентнинг Жанубий Қозоғистон ерлари ҳамда Қирғизистоннинг Еттисув ўлкаси билан тутшиб кетган кенг яйловларида кўчманчи чорвадор қабилалари яшаган. Қадимги чорвадор аҳолининг мазор қўрғонлари ва тураржой қолдиқлари Жанубий Қозоғистондаги Тегискент; Қорақалпоғистондаги Тозабоғёб; Фарғона водийсидаги Водил ва Қайроққум; Зарафшон водийсидаги Мўминобод ва Қоракўл районлари атрофида топиб текширилди. Улар чорбурчак шаклида қурилган ярим ертўла чайлаларда истиқомат қилиб, қўй, эчки қорамол ва йилқилар боққанлар. Археологик ёдгорликлардан топилган турли хил ашёвий обидаларга қараганда, Тошкентнинг қадимги даштлик чорвадорлари ўзининг турмуш тарзи, хўжалиги, маданияти, урф-одати, ҳатто ташқи қиёфаси жиҳатидан ҳам Ўрта Осиё ва Жанубий Қозоғистоннинг даштлик зоналарида чорвачилик билан куч кечирган кўчманчи қабилалар билан жуда яқин ва ўхшаш бўлган.

Бурганлисойдаги ибтидий деҳқончилик қишлоқ харобалари

Тошкентнинг жанубидаги Чирчиқ ва Оҳангарон водийларининг қуйи қисмида топиб ўрганилган бир қанча археологик ёдгорликларнинг гувоҳлик беришича, милoddан аввалги II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг бошларида қадимги кўчманчи чорвадор қабилаларининг бир қисми ўтроқлашиб, деҳқончилик билан шуғуллана бошлаган. Ҳали сугорма деҳқончилик ва ирригация иншоотларини бино қилишни мутлақо билмаган ибтидий деҳқонлар, гарчи дарёнинг асосий оқимидан сув боғлаб олишга қурбилари келмаган бўлса-да, лекин дарё тошқинларидан, адирлардан келган сувлардан ҳосил бўлган ирмоқлар бўйида, табиий захоб ерларда деҳқончилик қилганлар. Ибтидий деҳқонлар яшаган энг қадимги тураржой қолдиқлари 1940 йилда археолог А. И. Тереножкин томонидан Тошкентдан 30 км жанубда Бурганлисой ёқасида топиб ўрганилди. Бу

ёдгорлик бир неча ертўла ва ярим ертўла шаклида қурилган тураржой ўринларидан иборат бўлиб, уларнинг чор атрофида кўплаб сопол идиш бўлаклари, тош ёргучоқ синиқлари, турли хил ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари ҳамда жездан ясалган қуроолларнинг парчалари сочилиб ётарди. Шубҳасиз, бу Тошкент воҳасида вужудга келган ибтидоий деҳқончилик маданиятининг нодир обидаси эди. А. И. Тереножкин бу ёдгорликни синчиклаб ўрганар экан, Оҳангарон дарёсининг ирмоқлари ҳавзаларида қадимдан чорвачилик билан кун кечирган қабилалар милоддан аввалги I минг йиллик ўрталарида деҳқончилик билан ҳам шуғуллана бошлаган эканлар деган хулосага келди. А. И. Тереножкин бу ёдгорликни ўша маданият излари дастлаб топилган жой номи билан «Бурганлисийнинг ибтидоий деҳқончилик маданияти» деб атайди. Тарих фанига у қисқача «Бурганлисий маданияти» номи билан кирган.

Кейинги йиллар мобайнида Тошкентнинг бу ибтидоий деҳқончилик маданиятининг излари бир қанча археологик ёдгорликлар: Қовунчитепа, Шоштепа, Қулоқчинтепа, Ниёзбоштепа, Чўнгтепа, Аҳмадтепа ва Қиндиктепаларнинг остки қатламларида қайд этилди. Урта Осиёнинг дарё водийларида бундай қадимги деҳқончилик маданияти обидалари бундан аввал ҳам топилиб, тадқиқ этилмаганлиги ҳамда таққосий далилларнинг мавжуд эмаслиги туфайли Бурганлисий маданиятининг таркиб топиши фанда яқингача милоддан аввалги VI—IV асрлар билан саналар эди. Фарғона ва Зарафшон водийлари, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларидан ҳам Бурганлисий маданиятига ўхшаш қатор ёдгорликлар қазилиб ўрганилди. Жумладан, Фарғона водийсининг шимолий ва шимоли-шарқий районлари — Чустда Буванамозор ва Ойим қишлоғи яқинидаги Далварзинтепада ибтидоий деҳқончиликка оид қишлоқларнинг харобалари топилиб, тадқиқ этилди. Фанда бу обидалар «Чуст маданияти» номи билан аталди. Бу маданиятга мансуб ёдгорликлар Фарғона водийсида ҳозирги вақтгача 80 га яқин пунктда қайд этилди. Ленинградлик археолог олим Ю. А. Заднепровский Чуст маданият обидаларини милоддан аввалги II минг йилликнинг охири ва I минг йилликнинг биринчи чораги билан саналайди. Сурхондарёдаги Кучуктепада қазиб ўрганилган шу типдаги ёдгорликлар милоддан аввалги X—VIII асрлар билан белгиланди. Зарафшон водийсининг юқори оқимидаги Саразмда тожик археолог олими А. Исҳоқов томонидан қазиб очилаётган

қадимги деҳқончилик қишлоғининг юқори қатлами ҳам милоддан аввалги IV минг йилликнинг иккинчи ярми — II минг йилликнинг ўрталари билан саналмоқда.

Урта Осиёнинг турли районларида ибтидоий деҳқончилик маданиятига мансуб обидаларнинг топилиб ўрганилиши ва уларнинг асрий саналарини нисбатан аниқланиши Тошкент воҳасидаги Бурганлисойда топилган ёдгорликларни қайта тадқиқ қилиб, уларнинг санасига аниқлик киритишни талаб этарди. Чулки Бурганлисой маданияти ашёларининг умумий манзараси юқорида қайд этилган обидалардан деярли фарқ қилмаса-да, ҳанузгача А. И. Тереножкин тавсия этган сана билан белгиланар эди. Бу шубҳасиз тарихий ҳақиқатдан бир мунча йироқ бўлиб, Урта Осиёда бундан уч минг йил муқаддам содир бўлган тарихий тараққиёт жараёнидан Тошкент воҳасини четга чиқариб қўяр эди. Бу эса тарихга мутлақо зид ҳол эди. Шу мақсадда 1974 йилда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Археология институти Тошкент денгизи — аввалги Туябўғиз сув омбори райониغا махсус археологик қидирув отряди йўллади. Асосий қидирув ишлари А. И. Тереножкин томонидан қайд этилган дастлабки обида жойлашган район атрофида олиб борилди. 1974—1977 йилларда Ю. Ф. Буряков раҳбарлигидаги Шош-Илоқ археологик отряди томонидан Оҳангарон водийсининг қуйи қисмидаги «Тошкент денгизи» яқинида 60 дан ортиқ ибтидоий деҳқонларнинг тураржой қолдиқлари топиб ўрганилди. Бурганлисойнинг соз тупроқли сўл қирғоғининг баланд дўнгликлари ён бағрига жойлашган бу ибтидоий деҳқон тураржойларини кавлаш вақтида чуқурлиги 0,5—1 м; узунлиги 2,5—6,5; энди 2—3,5 м.ли овал, думалоқ, тўртбурчак ва квадрат шаклидаги ярим ертўла қолдиқлари очилди. Ўз вақтида, шубҳасиз, уларнинг девор ва томлари ёғоч пояларидан бино қилиниб, томи қамиш билан ёпилган. Эшик ўрни сув томонга қаратилган экан. Ярим ертўла шаклидаги бу тураржойларнинг айримлари икки ёки уч хонали бўлиб, хоналарнинг биридан иккинчисига ариқча шаклида кавланган йўлакчалар орқали кирилган. Умумий саҳни ўртача 12—16 квадрат метр чамасидаги бу тураржойлар патриархал уруғ жамоасининг жуфт оилаларига мўлжалланган эди. Ертўлаларнинг ичида баъзан ўчоқ қолдиқлари, гирди ва деворлари тошқоллар билан қопланиб қолган жез эритилган қўра-ўчоқлар (хумдонча) учрайди. Қазилар пайтида ҳатто қўйма қолип синиғи, жездан ясал-

ган қўшпарракли ва зуғатали камон ўқининг пайконлар-
ри, ханжар, пичоқ, ўроқ каби қурол ва асбоблар то-
пилди. Бу ашёвий буюмлар Бурганлисойнинг қадимги
деҳқонлари хонаки дегрезлик билан ҳам шуғулланиб,
ўз қишлоқларида жездан турли хил асбоб-ускуналар
ва қурол-яроқлар ясайдиган хонаки ҳунармандчилик
устахоналарига эга бўлганлигидан гувоҳлик беради.
Улар керакли маъданларни Оҳангарон тоғларидан из-
лаб топиб қазиб олган бўлишлари эҳтимолдан узоқ
эмас. Археологик кузатишларга қараганда, Оҳангарон
водийсида қайд этилган қадимги Оқтош маъдан кони
милоддан аввалги II минг йилликда ҳам қадимги «ме-
таллурглар» диққатини ўзига тортган экан.

Ярим ертўла чайлаларнинг ичи ва атрофларидан ўн
икки мингдан ошиқроқ сопол идиш бўлаклари, ёрғу-
чоқ ва ёрма тошлар, ҳовонча дастачалари ва тошдан
ясалган ўроқчалар топилди. Сопол идишлар асосан
хурмача, тоғорача, това, қозон ва коса, товоқ каби
турли хилдаги майда буюмлардан иборат бўлиб, ости
думалоқ қилиб қўлда ясалган. Идишларнинг кўпини
ичида дағалроқ мато излари бўлиб, бу излар Тошкент
воҳасининг энг қадимги сополпазлари кулолчилик чар-
хидан фойдаланишга ҳали ўтмай, сопол идишлар
ясашда матодан тикилган халта қолиплар кенг ишла-
тилганлигини кўрсатар эди. Баъзи сопол идишларнинг
елка қисми оч қизил ёки тўқ қора рангли учбурчак
нақшлар билан безатилган. Сопол идишларнинг акса-
рияти эса нақшсиз эди. Бу топилмаларга қараганда,
Бурганлисойнинг қадимги деҳқонлари хўжалигида ку-
лолчилик салмоқли ўрин тутган экан.

Чайла ичи ва ташқарисида жойлашган дон сақ-
лайдиган ўралар, тошдан ясалган ўроқлар, ёрғучоқ ва
ёрма тошлар ва ховонча дасталарининг кўплаб топи-
лиши Бурганлисой ибтидоий деҳқонларининг кўпроқ
бошоқли ўсимликлар етиштирганлигидан далолат бе-
ради. Гарчи уларнинг хўжалигида деҳқончилик асосий
ролни ўйнаган бўлса-да, ёдгорликларда қайд этилган
йирик ва майда шохли ҳайвон суякларига қараганда,
хонаки чорвачиликнинг салмоғи ҳам уларда катта
бўлган. Чунки бу ўлканинг табиий шароити — серсув
водийлари-ю, кенг яйловлари, қолаверса, асрлар даво-
мида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган чорвачилик хў-
жалигининг аънаналари бу икки хўжалик тармоқлари
билан баробар шуғулланишга имкон берган. Шунинг
учун ҳам, Бурганлисой маданияти аҳолисининг турмуш
тарзи, айниқса енгил-елпи қурилган чайла типигаги

ярим ертўла тураржойларига қараб фикр юритилганда, улар чорвадор қабилалари ҳаётига ўхшаб кетади.

Минглаб сопол идиш бўлаклари, сирти ва ичида қайд этилган тўқима мато излари ҳамда қазиниш вақтида топилган кўплаб сопол урчуқ тошлардан маълум бўлишича, Бурганлисой маданияти жамоаси хонаки тўқимачилик билан ҳам шуғулланган. Хуллас, тадқиқ этилган бу обидалар ибтидоий деҳқонларнинг Сирдарёнинг шимолий томонида топилган энг қадимги қишлоқларининг харобаси эди. Оҳангарон дарёсининг ҳар икки соҳили бўйлаб қарийб 3—3,5 кмга чўзилган бу ёдгорликлардан очилган 60 та ярим ер тўла тураржойларнинг зичлиги ҳамда тарқалган майдонига қараганда бу районда 13 та қишлоқ харобаси бўлиб, шулардан 5 таси дарёнинг сўл, 8 таси ўнг соҳилида жойлашган. Майдони унчалик катта (ўртача 0,5—1 га) бўлмаган бу қадимги деҳқон қишлоқлари майда деҳқон уруғ ва қабилаларига мансуб бўлиб, улар ҳали на пахса ёки хом гишт ва гувалалардан мустаҳкамроқ иморат қуришни билган, на дарёдан канал қазиб сув чиқаришга кучи етган эди. Бир-бири билан яхши уюшмаган бу деҳқон тўпларининг дарё адоқларидаги деҳқончилик хўжалиги ҳам дарё тошқинлигига бутунлай қарам бўлган. Шу тариқа Тошкент денгизи атрофида 1974—1977 йилларда топилган салмоқли ашёвий далилларни синчиклаб тадқиқ қилиш ҳамда Ўрта Осиёнинг бошқа районларида шу типдаги моддий маданият обидаларидан тўпланган турли хилдаги бой материаллар билан қиёслаш натижасида Бурганлисой маданиятининг санаси анча қадимий эканлиги исботланди. Тошкент воҳасида вужудга келган бу қадимги деҳқончилик маданияти ҳозирги кунда милоддан аввалги IX—IV асрлар билан саналиб, унинг шаклланиш даври роса уч асрга қадимлаштирилди ва бундан роса уч минг йил муқаддам Ўрта Осиёда содир бўлган дуб тарихий ўзгаришлар жараёни Чирчиқ ҳамда Оҳангарон ҳавзаларини ҳам ўз ичига қамраб олганлиги маълум бўлди.

Бурганлисой маданияти ёдгорликларини синчиклаб ўрганган тадқиқотчилардан А. Асқаров ва Х. Дукенинг фикрича, Тошкент воҳасида яшаган қадимги маҳаллий чорвадор қабилаларнинг бир қисмининг аста-секин ўтроқ ҳаёт кечиршига ўтиши туфайли уларнинг маданияти асрлар давомида шаклланиб борган. Унинг пайдо бўлишида Оҳангарон ва Чирчиқ дарёларининг майда ирмоқлари ва сой ҳавзаларининг қулай шароити

ҳамда қўшни район деҳқонларининг маданий таъсири асосий омиллардан бўлиб хизмат қилган.

Жўнариқ бўйидаги қадимги қишлоқ

Чирчиқ водийсининг қуйи қисмида топиб текширилган бир қатор ёдгорликларни ҳисобга олганда қадимги деҳқончилик маданияти аста-секин жанубдан шимолга томон силжиб, милоддан аввалги VI—IV асрларда Чирчиқ водийси қуйи қисмига тарқалган. Бу маданиятнинг излари ва унга хос бўлган топилмалар Тошкент воҳасининг ғарбий қисмида жойлашган Қовунчитепа, Ниёзбоштепа, Чангтепа ва Шоштепа каби археологик ёдгорликларнинг остки қатламларида қайд этилди. Бу ёдгорликлар орасида Шоштепа айниқса диққатга сазовордир. Чунки унинг 20 м га яқин қалин маданий қатламларини остки қисмида бизнинг давримиздан 2400—2500 йил муқаддам ташкил топган қадимги қишлоқнинг харобалари кавлаб очилди. Бу ҳозирги Тошкент шаҳри территориясида қад кўтарган энг қадимги қишлоқ харобаси бўлиб, республика пойтахти тарихининг дебочаси худди шу ердан бошланади.

Маълумки, Тошкент шаҳрининг микрорельефи ўз ташқи қиёфаси билан учга: бир мунча текисроқ аллювиал — водий зонага ва унга худди зинадек тутшиб кетган ёки геологларимиз тили билан айтганда Мирзачўл террасасига ҳамда паст-баландликлардан иборат нотекис адирлик зоналарга бўлинади. Қадимда унинг адирлик зонаси доимий оқар сувлардан маҳрум қипқизил даштлик, водий қисми ва унга ёндошган лабоб зоналар эса Чирчиқ дарёси тошқинлари ва сизот сувлардан ҳосил бўлган Қорасув, Салор, Жўнариқ каби табиий сув манбаларига эга бўлган. Шунинг учун ҳам Тошкентнинг энг қадимги ўтроқ деҳқонлари даставвал унинг водий қисмини ўзлаштиришга киришганлар. Натижада, милоддан аввалги VI—IV асрларда ҳозирги Тошкент шаҳри территориясида Қорасув — Салор — Жўнариқ ёқаларида дастлабки илк қишлоқлар қад кўтара бошлаган. Шулардан бири Жўнариқ бўйидаги Шоштепанинг остки қатламидан археологларимиз томонидан қазиб ўрганилаётган қишлоқ харобасидир. Гарчи бу нодир ёдгорликнинг остки қисми обидалари ҳали тўла кавлаб очилмаган бўлса-да, бироқ бу ерда қайд этилган топилмаларда бу қадимги қишлоқнинг умумий қиёфаси, хўжалиги ва тураржойлари, хуллас аҳолиси моддий маданиятининг тўла манзараси намо-

ён бўлмоқда. Бир томони Жўнариққа ёндошган бу қадимги жой атрофи тупроқ марза билан ўралиб, қадимги ибора билан айтганда «кат», яъни қишлоқ қиёфасини ола бошлаган. Қишлоқдаги тураржойлар марказида ўчоқлар ўрнатилган ярим ертўла уйлардан иборат бўлиб, аҳолиси асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Маданий қатламларда қайд этилган уй ҳайвонлари суякларига қараганда, Шоштепанинг қадимги аҳолиси чорвачилиқда майда ва йирик шоҳли ҳайвонлардан ташқари, йилқичилик ҳамда туячилик билан ҳам машғул бўлганлар. Топилган турли хил ёввойи ҳайвон суяклари эса хўжалиқда овчилик ҳам маълум даражада ўрин тутганидан далолат беради. Қадимги Шоштепаликлар жезни эритиб, темирни тоблаб, қурол-яроғ ва асбоб-ускуналар ясашни, кулолчилик ҳамда тўқимачиликни яхши билган. Жўнариқ қовағида қайд этилган илк қишлоқ харобалари жойлашган район Тошкент воҳасининг қадимги ўтроқ деҳқончилик маданияти обидалари тарқалган зонанинг энг чекка шимолӣ чегараси ҳисобланган. Бу ўлканинг кенг яйловларида кўлдан бери чорвачилик билан кун кечириб келаётган аҳоли томонидан яратилган ўша даврнинг тарихий манзарасида улар худди айрим-айрим ҳолда турган оролчаларни эслатар эди. Шоштепада археологик қазилмалар олиб бораётган археолог М. И. Филановичнинг фикрича, ёдгорликнинг қуйи қатламида қазиб очилган қадимги деҳқончилик қишлоғининг харобалари Бурганлисой маданиятининг сўнгги босқичига мансуб бўлиб, у милoddан аввалги VI—IV асрлар билан саналади.

Бу даврда қадимги деҳқонлар ҳаётида содир бўлган йирик ўзгаришлардан бири суғорма деҳқончиликка ўтиш бўлди. Шоштепа қишлоғида истиқомат қилган қадимги деҳқонлар Чирчиқ дарёсидан ажралиб чиққан Салор ва Қорасув ҳамда уларнинг пайнови ҳисобланган Жўн каби анҳорлардан майда суғориш тармоқлари воситаси билан сув боғлаб деҳқончилик қила бошлаган. Суғорма деҳқончиликка ўтиш, шубҳасиз, бу хўжаликнинг кенгайишига ҳамда у билан боғлиқ бўлган хонаки ҳунармандчилик тармоқларининг ўсишига олиб келди. Шоштепа босқичи ёдгорликларидан ўроқ, омовчи тиши каби жездан ясалган деҳқончилик қуролларининг кўплаб топиллиши шундан дарак беради.

Шоштепада кавлаб очилган қадимги деҳқончилик қишлоғидан тўпланган археологик материал ҳозирги

Тошкент территориясида деҳқончилик хўжалиги шаклланиб, атрофи тупроқ марзалар билан ўралган қўрғон типдаги қадимги қишлоқ пайдо бўлиши тарихига ойдинлик киритиш имконини берди. Бу қишлоқлар кейинчалик Тошкент воҳасида шаҳар маданиятининг шаклланиб, қадимги Тошкент шаҳрининг аста-секин қад кўтарилишида замин бўлди.

Хўш, Тошкент воҳасида илк бор деҳқончиликка асос солган, сув бўйларида қишлоқлар барпо этиб, тўп-тўп бўлиб яшаган бу қадимги аҳоли қандай қабила-ларга мансуб бўлган? Юқорида қайд этилганидек, улар қадимги дунё муаррихлари тилга олган Яксарторти саклари ёки Қадимги Форс китобаларида кўрсатилган Хаумаварка саклари қавмларидан бўлиб, улар зардуштий (оташпараст)ларнинг қадимги муқаддас китоби «Авесто»да «жанговар турлар» деб аталган. Ҳақиқатан ҳам бу аҳоли ниҳоятда жанговар бўлиб, милоддан аввалги 329 йилда Қадимги Бақтрия ва Сўғд вилоятларини босиб олиб, Сирдарё бўйларигача етиб келган Македониялик Искандарнинг замонасининг илғор ҳарбий техникаси билан қуролланган каттагина қўшинига қарши чиққан ва қадимги Кирапол (ҳозирги Ленин-обод) шаҳри яқинида уни тирибаронга тутиб, дарёнинг ўнг қирғоғига ўтишга қўймаган саклар мана шу «Яксарторти» қабилалари эди. Уларнинг каттагина қисми ҳали кўчманчи чорвадорлик ҳаётини кечирса-да, аммо Чирчиқ ва Оҳангарон водийларида яшайдиганлари аллақачон ўтроқ деҳқончиликка кўчган ва анча-мунча маданийлашган аҳоли эди.

Шоштепа — илк шаҳар харобаси

Археологик тадқиқотлар ва ёзма манбалардан маълум бўлишича, милод бўсағасида, бир томондан, Фарбий Сибирь ва Олтойда яшовчи чорвадор қабила-ларининг Ўрта Осиёга томон милоддан аввалги V—IV асрлардаёқ бошланган кўчиши ниҳоятда кучаяди, иккинчи томондан, маҳаллий Сак қавмлари билан қоришиб даштлик чорвадор аҳолининг каттагина қисми ўтроқ-лашади, деҳқончилик хўжалиги тобора кенгайиб боради. Сирдарё ҳавзасида бу даврда алоҳида-алоҳида суғорма деҳқончилик воҳалари вужудга келиб, кўплаб қишлоқлар қад кўтаради. Ҳунармандчиликнинг ривожланиши ҳамда ўтроқ деҳқонлар ва чорвадор аҳоли ўртасида айрибош савдонинг кучайиши натижасида

айрим қишлоқлар кенгайиб аста-секин шаҳар тусини ола бошлайди.

Мана шундай энг қадимги шаҳарлардан бирининг харобаси ҳозир Тошкент территориясидаги Шоштепада М. И. Филанович бошчилигидаги Тошкент археологик экспедицияси томонидан қазиб ўрганилмоқда. Археологик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, милоддан аввалги II—I асрларда Шоштепада қадимги қишлоқнинг харобалари устида атрофи қалин айланма девор билан ўраб олинган доира шаклидаги қалъақўрғон қад кўтарган. Қалинлиги 4 метрли шаҳар девори йирик ҳажмдаги хом гиштлардан уриб чиқилган. Диаметри 60 метрли қўрғон деворининг ички айланаси бўйлаб томи равоқсимон қилиб ёпилган узун йўлак (коридор) бино қилинган бўлиб, у бир нечта қисмларга бўлинган. Ҳар бир қисмининг ташқарига олиб чиқадиған дарвозачалари бўлган.

Қўрғоннинг марказий қисмида хоч (бут) шаклида қурилган монументал бино бўлиб, унинг деворлари 1,6—2 м қалинликда хом гиштлардан урилган. Бино қатор кетган параллел хоналар ва йўлакларга ажратилган, томи равоқсимон қилиб ёпилган. Пештоқи бинонинг шимолий қанотида бўлиб, у равоқли дарвозахона ва унинг икки биқинига жойлашган пойкансимон дарчалар билан таъминланган. Баъзи хона деворларида эса ҳатто қизил бўёқ излари сақланиб қолган. Шоштепада кавлаб очилган қадимги қўрғонли илк шаҳар комплексининг умумий планировкаси: йўлакли айланма ташқи девори-ю, хочсимон марказий биноси, равоқли пештоқи-ю, пойкансимон дарчаларига қараганда, у аввалдан пухта ўйланган план асосида қурилган замонасининг нодир меъморий обидаларидан ҳисобланади. Бу ноёб археологик обида тадқиқотчисининг фикрича, қадимда Чоштепа ўрнида бундай қурилиш — меъморчилик комплексининг барпо этилишида Ўрта Осиёнинг жануби ва Хоразмнинг қадимги шаҳар маданияти анъаналарининг сезиларли таъсири бўлган.

Бу ажойиб археологик ёдгорликнинг маданий қатламларидан Тошкентнинг илк биноларини қурган қадимги шаҳарликларнинг турмуш тарзи, хўжалиги ва қўшни ўлка аҳолиси билан олиб борган савдо-сотиқларидан далолат берадиган кўпдан-кўп ашёвий топилмалар қазиб олинди. Археологик қолдиқларга қараганда, ўша вақтда қадимги тошкентликлар ҳаётида деҳқончилик ва чорвачилик билан бир қаторда ҳунармандчилик, айниқса кулолчилик ҳамда темирчилик муҳим ўрин

тутган. Топилмалар орасида уй-рўзғор ва хўжалик буюмлари анчагина бўлиб, улар хум, кўза, бир қулоқли ва жўмракли хўқачалар, икки қулоқли қозонлар, това, сувдонлар, хўкиз бошли кабоб қўралар, ёйсимон ёрғучоқлар, темир пичоқ, ўроқ ва ҳоказолардан ибо-

1-расм. Шоштепа. I—II асрларга оид топилма.

ратдир. Хуллас, буларнинг ҳаммаси кўчманчи дашт билан ўтроқ деҳқончилик воҳаси чегарасида узоқ асрлар давомида ёнма-ён яшаган ҳамда бир-бири билан иқтисодий ва маданий алоқада бўлган қадимги қавмларнинг ўзига хос маданияти маҳсулидир. Бу маданият археология фанида «Қовунчи маданияти» номи билан шуҳрат топди.

Қазилмалар чоғида Чоштепадан ихтисослаштирилган ҳунармандчилик маҳсулотининг нишонлари қайд

этилиб, кенг кўламда ташқи савдо алоқаларидан гувоҳлик берувчи турли хил ашёлар топилди, улардан топилган айниқса иккита нодир буюм диққатга сазовордир. Бири фил суягидан ясалган қадахнинг бир бўлаги ва иккинчиси суякдан ишланган ингичка қалам бўлиб, улар қадимги шаҳар ҳаётининг қоронғи саҳифаларини бир мунча ёритиш имконини беради. Ҳажми 5—3,5 см суяк қадах парчасида пешонабоғ ўраб, бошига улкан кулоҳ кийган кенг пешонали, от юзли, қиррабурун, бодом қовоқ, серсоқол ва мўйлабли эркак кишининг сиймоси қабартма қилиб тасвирланган. Қизиғи шундаки, бу предмет ва унда тасвирланган персонаж антик давр Парфия тасвирий санъатига хос бўлиб, айнан шунга ўхшаш топилма 1905 йилда археолог Б. В. Фармаковский томонидан Қораденгиз соҳилида юнонликлар қурган қадимги Ольвия шаҳарини қазिश вақтида топилган эди. Бунга ўхшаш қадахлар милоннинг II асрида Эрон ва Туркменистоннинг жанубий қисмида жойлашган қадимги Парфияда ясалган. Шубҳасиз, Шоштепа топилмаси ҳам қадимда Хитой ва Ҳиндистонни Уртаер денгизи мамлакатлари билан боғлаган «Улуғ ипак йўли» орқали Парфиядан олиб келинган буюмлардан бўлиб, бу савдо йўли ўша вақтлардаёқ Тошкент воҳасини ҳам қамраб ўтганидан далолат беради. Хуллас, Тошкентнинг қадимги аҳолисининг маданияти анча-мунча юқори даражада экан-ки, бундай қимматбаҳо ва нодир буюмларга бу ерда ўша замонлардаёқ талаб бўлган.

Шаҳар маданиятининг қандай даражада бўлгани тўғрисида фикр юритиш имконини берадиган иккинчи бебаҳо топилма — Стиль — суяк қалам милоннинг I—II асрларига мансуб бўлиб, у худди шу ернинг ўзида ясаиб ишлатилган. 15 сантиметр узунликдаги бу суяк қаламнинг бир томони ёзиш учун учли қилиб, иккинчиси ўчирғич томони эса илоннинг бошини эслатадиган ромба шаклида куракча қилиб ясалган. Мўм суртилган тахтачаларга стиль билан ёзиш Юнонистон, Рим, Парфия, Мурғоб (Маргиана), Бақтрия ва Сўғдда кенг тарқалган бўлиб, Чоч вилоятида ҳали антик даврга оид хат-савод мавжудлиги маълум эмас эди. Бу территорияда биринчи марта топилган бу нодир суяк қалам милоннинг I—II асрларида Тошкент воҳасида ҳам саводхонлик ҳамда хаттотлик мавжудлигидан далолат беради.

Демак, Шоштепадаги археологик обидалар: шаҳарнинг мустаҳкам мудофаа девори, монументал меъморий

комплекси, ҳунармандчилик буюмлари, хат-савод ва айрибош саводдан далолат берувчи топилмалар милод бўсағасида Тошкент воҳасидаги шаҳар маданияти ривожланиб, Шоштепадаги қадимги қишлоқ шаҳар қиёфасини олабошлаганини кўрсатади. Гарчи бу шаҳар ўша вақтларда Сирдарёнинг Қуйи ва Урта оқимида ташкил топган Қанғ давлатининг узоқ чегарасида жойлашган кичик шаҳарлардан ҳисобланса ҳам, у Тошкент воҳасининг дашт билан тутшиб кетган шимолий чегарасида стратегик жиҳатдан аҳамиятли истехком, ҳунармандчилик маркази, кўчманчи чорвадор аҳоли билан ўтроқ деҳқонлар ўртасида олиб бориладиган ўзаро савдо бозори вазифасини ўтай бошлаган эди.

Мингўриқдаги қадимги шаҳар

Эрамиз бошларида қадимги Тошкент воҳасида шаҳар маданияти кенгайиб, Қорасув, Салор ва Жўнариқ суғориш тармоқлари бўйлаб қатор шаҳар типидagi аҳоли яшайдиган жойлар қад кўтарди. Бу шубҳасиз Чирчиқ дарёсининг қадимги табиий тармоқлари ҳисобланган Қорасув ва Салор каби анҳорларнинг ҳар икки соҳиллари бўйлаб барпо этилган деҳқончилик майдонларининг кенгайиб бориши билан чамбарчас боғлиқ эди. Худди шу даврларда Қорасув ва Салор анҳорларининг Чирчиқ дарёсидан ажралиб чиққан ерида бош тўғон қурилиб, қадимги Тошкент ва унинг атрофлари доимий сунъий суғориш тармоғига айланган, бу икки анҳорнинг йиллик сув таъминоти тартибга солинган. Ёзма манбаларда тилга олинмишича, бу тўғон «Банди подишоҳ», яъни «Подишоҳ тўғони» номи билан юритилиб, шаҳардан 3 фарсах (24—27 км) узоқликда — Унғқўрғон яқинида, Чирчиқ дарёсининг ўзанида бўлган.

Бу қадимги анҳорлар соҳилларида қад кўтарган шаҳар типидagi обидалар Кўгайттепа (Нўғойқўрғон), Товкаттепа, Бўзгонттепа, Мингўриқ ва бошқа жойлардан топиб текширилди.

Афсуски, Нўғойқўрғон каби Тошкентнинг қадимги тарихи билан боғлиқ бўлган ёдгорликлар бизнинг давримизгача яхши сақланмаган. Бунинг устига уларнинг, айниқса Кўгайттепанинг ости қатламлари ҳар томонлама кенгроқ очиб ўрганилмаганлиги туфайли бу ёдгорликлар тўғрисида муфассал маълумотлар келтириш ҳамда пойтахтимизнинг қадимги манзарасини тиклашда улардан иложи борича тўлароқ фойдаланиш имко-

нига эга эмасмиз. Бу ёдгорликлар орасида бирмунча яхши ўрганилгани Мингўрик бўлиб, у Тошкент темир йўл вокзали яқинида, Салор канали бўйида жойлашган. Мингўрикдаги шаҳар харобаси 1865 йилдан сўнг қад кўтарган, «Янги шаҳар» деб аталган қисми 1871 йилда туширилган шаҳар планига қараганда 30 гектардан ошиқроқ майдонни эгаллаган.

XIX асрнинг 70—80-йилларида Тошкентнинг собиқ «Янги шаҳар»и қад кўтариши билан Мингўрик тепалигини аста-секин бузиб, унинг тупроғидан қуйилган хом ғиштлардан «Янги шаҳар»нинг бинолари қад кўтарган. Уша вақтларда Мингўрик тепалиги тупроғини 30 йил давомида арава билан ташиган мўйсафидлардан бирининг ҳикоясига қараганда, «Янги шаҳар» иморатлари қурилишини пудратга олган Тошкент бойлари Мингўрик тепалигини Чор ҳукуматининг Туркистондаги маъмуриятдан ижарага олиб, унинг тупроғини қурилишга ишлатганлар. Уша даврларда тупроғи қазиб ташилаётган Мингўрик тепалигидан чиққан ашъевий топилмалар: пишиқ ғишт, канализация қувурлари, шиша ва сопол идишлар, қадимги чақа ва тангалар тўғрисида маҳаллий матбуотда эндигина Тошкентга кўчиб келган ҳаваскор ўлкашунос ва илғор рус зиёлиларининг хабарлари тез-тез босилиб турган.

Уша пайтларда Мингўрикдаги тепалик тошкентликлар ўртасида «Афросиёб тепалиги» номи билан машҳур бўлган. Бу тепаликни шаҳарликлар Турон мамлакатининг қадимги афсонавий шоҳи Афросиёб номи билан боғлаб ва бу жойда қадимда Афросиёбнинг ошхонаси бўлган эмиш, унинг тахтда ўтирадиган қароргоҳи эса Чигатой яқинида қадимги Жарариқ бўйида жойлашган иккинчи Афросиёб тепалигида бўлган эмиш, шунинг учун ҳам халқ бу иккинчи тепаликни «Шоҳнишин», яъни «Шоҳ ўтирган жой» деб атармиш, деган ҳикоя шаҳарликлар ўртасида кенг тарқалган эди. Шунини айтиш керакки, Афросиёб тарихий шахс бўлмай, афсонавий шоҳнинг номи. Урта аср ёзма манбалари, айниқса Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома» эпоси туфайли Афросиёб Шарқда, айниқса Урта Осиёда шуҳрат топган. У Эрон ахмонийлари тожовузига қарши муттасил кураш олиб борган жанговар қаҳрамон ҳукмдор, Туронда кўплаб шаҳар ва қишлоқлар барпо этган шоҳ сифатида тасвирланади. Шу боисдан бўлса керак, кўпинча қадимги шаҳар харобаларини Афросиёб номи билан боғлаб талқин этиш халқ оғзаки ижодида кенг ўрин олган. Чунончи, Самарқанддаги

Сиёб анҳори соҳилидаги машҳур «Афросиёб» шаҳар харобаси ҳам, Тошкентдаги Салор ва Жарариқ бўйларида жойлашган ҳар икки «Афросиёб» тепаликлари ҳам XVII—XVIII асрларда пайдо бўлган топонимлардир.

Афсуски, Тошкентнинг «янги шаҳари» қурила бошлаган вақтлардаёқ Мингўрик ёдгорлиги деярли бузилиб, унинг остки маданий қатламлари шаҳарнинг янги иморатлари ва кенг хиёбонлари остида қолиб кетган. Бу қадимги шаҳар харобасини археологик жиҳатдан ҳар томонлама кенгроқ ўрганиш имконияти эса аллақачон йўқолган эди. Ўз вақтида ҳозирги Пролетар, Қлара Цеткин, Павлов ва Куйбишев кўчалари оралигида каттагина майдонни эгаллаган Мингўрикдаги қадимги «Афросиёб» шаҳар харобаларидан бизнинг давримизгача фақат 100x40 метрли кичик бир қисмигина «Шарқ» мебель фабрикаси ҳовлисида тепача шаклида сақланиб қолган, холос. Тошкентнинг қадимги тарихи билан бевосита боғлиқ бўлган бу археологик ёдгорликнинг ҳозирги кундаги сақланиш ҳолати бу территорияда шаҳар маданиятининг шаклланиш тарихини чуқурроқ ўрганиш ва унинг тараққиёт босқичларини аниқроқ белгилаб чиқишга имкон бермас эди. Шу сабабли, бу масалага ойдинлик киритиш мақсадида кейинги вақтларда археологларимиз кенг кўламдаги қазилма ишларини асосан археологик жиҳатдан бирмунча яхши сақланиб қолган Шоштепа шаҳар харобасида олиб бормоқдалар.

Шунга қарамай, Мингўрик ёдгорлигида олиб борилган археологик қазилма ишлари Тошкентнинг қадимги тарихига, айниқса шаҳарнинг умумий планировкаси ва унинг тараққиёт босқичлари, муҳофаа иншоотлари ва тураржойларининг тузилиши, шаҳар ҳунармандчилиги ва унинг ташқи савдо-сотиқ муносабатларига доир жуда қизиқарли ашёвий далиллар берди.

Мингўрикнинг ўн тўққиз ерида археологик шурф (кесма) ташланиб икки еридан кенг кўламда қазилма ишлари олиб борилди. Археологик қазилмалардан маълум бўлишича, Салор анҳори бўйида милоннинг I—II асрларида даставвал атрофи девор билан ўралган, унчалик катта бўлмаган чорбурчакли қўрғон қад кўтарган. Қўрғон ичида ташқи девор бўйлаб йўлаксимон ҳамда равоқли сохта дарчалар ишланган хоналар бўлган.

Шундай қилиб, Мингўрик шаҳар харобасининг ости қатлаמידан очилган обидалар милоннинг биринчи аср-

ларига тааллуқли бўлиб, ундаги дастлабки бинолар хозирги кунда роса 18—19 аср илгари қад кўтарган.

Афтидан, милоднинг III—IV асрларида Мингўрикдаги қадимги қўрғон бирмунча кенгайиб, унинг ташқи мудофаа девори таъмир этилган. Бу даврда лойига сомон қўшилган йирик хом ғишт ва пахсадан янги бинолар қурилган. Очилган хоналардан топилган, чала ёнган ёғочларга қараганда, хоналарнинг томи тўсин ва устунли бўлиб, саҳни (поли) сомонли лой билан сувалган. Мингўрикда, айниқса илк ўрта асрларга оид қаср биносининг бир қисми яхши сақланган. Бу ердан бир неча хона очилиб, хом ғишт ва пахсадан бино қилинган деворлар баландлиги 2 метргача сақланиб қолган, хоналарининг эни бир метр, баландлиги 0,5 метр ва усти сомонли лой билан сувалган супалар бўлиб, улардан бирининг супаси ва саҳни (поли)га 25 та хум қатор териб қўйилган. Хумларнинг бирида куйиб кўмирга айланган мош донлари сақланган. Хоналардан бирининг деворида оқ бўёқ билан ҳошия тортилиб, устига қизил ранг билан ислими нақш берилган деворий расмларнинг қолдиқлари қайд этилган. Бу расмлар VI—VII асрларга мансуб бўлиб, яхши сақланмаганлиги сабабли, унинг сюжетини аниқлаб бўлмади.

Хуллас, Мингўрик тепалигининг сақланиб қолган қисми унинг қадимги аркининг қолдиқлари бўлиб, майдони 0,5 гектарга тенг бўлган. Аркда нишонга оладиган туйнуқлар ўрнатилган ва равоқсимон қилиб ёпилган айланма галерея ва у қўшқатор мудофали девор билан ўралган. Девор ташқарисида унга ёндоштирилиб қурилган чорбурчакли бурж ва мўлалар бўлиб, уларнинг ораси 12 метрга тенг эди.

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, милоднинг III асрида Қанғ давлати бир-бири билан иқтисодий жиҳатдан боғланган бир неча майда мустақил вилоятларга бўлиниб кетади. Шу вақтларда Тошкент воҳасида мустақил Чоч давлати ташкил топади. Мингўрикдаги қадимги шаҳар марказий шаҳарлардан бирига айланади. III асрга оид ёзма манбаларда кўрсатилишича, шаҳар теварагининг умумий ўлчами бу даврда тўрт километрга етган. Мингўрикдаги шаҳарнинг мудофаа деворлари бу даврда шаҳар аслзодаларининг деворий расмлар билан нақшланган саройлари-ю савдогарларнинг ҳашаматли уйлари ҳамда ҳунармандчилик маҳалла-кўйлари ва устахоналари жойлашган шаҳристонни тўрт томондан ўраб турган. Манбаларда худди шу асрлардан бошлаб бу шаҳар ҳам Чоч номи билан тилга олина бошлайди.

IV—VIII асрларда Чочда кумуш тангалар ясайди- ган зарбхона бўлган. Қадимги Чоч ҳукмдорлари олд- томонига мулкдорнинг портрети, орқасига думини га- жак қилиб ҳужумга тайёрланиб турган шер ёки қо- лон тасвири ёки сулолавий айри тамга туширилган танга пулларни зарб этган. Худди шу даврда зарб этилган Чочнинг баъзи танга пуллари орасида ҳукмдор билан ёнма-ён турган малика портрети туширилган пуллар ҳам учрайди. Бу, шубҳасиз, Чочнинг илк ўрта аср ижтимоий ва иқтисодий, айниқса сиёсий ҳаётида ҳукмдор табақа аёлларининг анча-мунча нуфузга эга бўлганидан далолат беради.

V асрда Чоч вилояти Эфталитлар давлатига, VI аср- да эса Ғарбий турк хоқонлигига бўйсундирилади.

Археологик қазилмалардан маълум бўлишича, ша- ҳар айниқса VII—VIII асрларда анча ривожланган. Унинг қудратли Турк хоқонлиги ҳайъатида бўлиши Чоч тоғларидаги рангли ва нодир маъдан конларининг яқин- лиги, ҳунармандчилик буюмлари билан савдо қилувчи бозор ҳисобланган кўчманчи чорвадорларнинг дашт зоналарига ёндошган, мамлакатлараро ташқи савдо алоқалари боғловчи катта карвон йўлларининг Чоч вилояти орқали ўтганлиги бу шаҳарнинг гуллаб-яшна- шига, савдо-сотиқнинг ривожланишига ва унинг Чоч давлатининг пойтахтига айланишига асос бўлди.

Худди шу даврда Чирчиқ дарёсидан сув боғлаб олиш мақсадида катта магистрал каналлар қазилган. Бўзсув, Қалкавуз ва Анҳор каналлари ўша вақтларда барпо этилган йирик суғориш системаси бўлиб, улар туфайли шаҳар атрофидаги кенг адир ерлар ўзлашти- ришиб, экин майдонига айлантирилган. Шаҳар ва ша- ҳар атрофидаги ерларнинг сув таъминотини қўриқлаб туриш мақсадида, бу вақтда Салор ва Қорасув канал- ларининг Чирчиқ дарёсидан бош олган ерида Унқўр- ғон, сўнгра Бўзсув канали бошига Ниёзбек қалъаси қурилди. Бу қалъаларда доимо қуролли отряд тўғон бошини ташқи душмандан қўриқлаб, иншоотни дарё тошқинлари ювиб кетишидан хабардор бўлиб турган.

Археологик ёдгорликларга қараганда, ҳозирги Тош- кент шаҳри территориясида бутунлай ўзлаштирилиб, унда 50 дан ортиқ катта-кичик истеҳком, феодал қўр- ғонлари ва кўшклари, обод қишлоқлар қад кўтарган. Шаҳримиз территориясида ҳозиргача сақланиб келаёт- ган Оқтепалар ўша даврдаги қаср ва кўшк-қўрғонлар- нинг вайронасидир.

Чочнинг моҳир усталари металллардан қурол-яроғ,

уй-рўзгор буюмлари, олтин ва кумушлардан турли хилдаги зеби-зийнатлар ясаганлар, тери ошлаб, чарм пишириб, пахта ва жундан матолар тўқиб, сопол ва шиша буюмлар ясаб, улар ички ва ташқи бозорни ҳунармандчилик маҳсулотлари билан таъминлаб турганлар. Бу даврда Чоч савдогарлари Шарқ ва Ғарб мамлакатларини боғлаган, қадимги «Улуғ ипак йўли» орқали жаҳон савдосида актив иштирок этганлар. Чочдан олтин, кумуш, қимматбаҳо тошлар, ғалла, қуруқ мева ва йилқилар четга чиқарилган.

Шаҳарликларнинг бир қисми савдогарчилик билан машғул бўлган. Уша вақтларда Шарқий Туркистон ўлкасида ташкил топган нуфузли савдо-сотик жиҳатидан Чоч савдогарлари Самарқанд ва Бухоро савдогарларидан кейин учинчи ўринда турган. Чоч шаҳрининг ўзи улкан савдо муносабатларининг маркази ҳисобланган. Тошкент воҳасидан топилган қадимий буюмлар, айниқса яқин ва узоқ мамлакатларда зарб этилган жуда кўп турли-туман чақа ва тангалар шундан далолат беради. Чоч пойтахтида бу даврда айниқса маданият гуллаб-яшнаган эди. Археологик қазилмалардан маълум бўлишича, бу ерда ўзига хос шаҳар қурилиши ва меъморчилик ташкил топган. Ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, турли йўналишлар бўйича санъат мактаблари шаклланган. Чочда монументал деворий расомчилик ҳам санъат ва маданиятнинг бошқа соҳалари сингари тараққий этган. Унда ҳаётни ҳаққоний акс эттириш, воқеликни образли ифодалаш ва даврнинг типик ҳодисаларини бўрттириб кўрсатиш анъанага айланиб борган. Чоч шаҳарларида бу даврда музика ва рақс санъати айниқса юксак поғонага чиқди. Чоч рақслари ўзига хос услуб ва ритмга эга бўлган. Бу ерлик хонанда, созанда ва раққосларнинг довуғи Чочдан ташқари юртларга тарқалган. Манбаларда қайд қилинишича, ўша вақтларда Хитойнинг Тан империяси саройида концерт берган Чоч рақс ансамбли қатнашчиларининг ўйноқи рақслари ва ажойиб музыкасини Хитой шоирлари завқ ва шавқ билан мадҳ қилганлар.

Бу даврда Чоч ўлкаси Турк хоқонлигига тобе бўлишига қарамай, ўзининг тили, ёзуви ва маданиятини сақлаб қолган эди. Бу ерда сўғд тили расмий тил сифатида юритилиб, давлат ишларига оид ҳужжат, чақа ва тангалар зарб этишда ҳукмдорлар нумидан битиладиган ёзувлар сўғд ёзувларида ифодаланган.

Бу даврда Чочнинг сиёсий мавқен кучли бўлиб, ҳатто, Қутайба бошлиқ Араб халифалигининг Ўрта

Осиёда олиб бораётган босқинчиликларига қарши иттифоқ тузиш мақсадида Панжикат (Юқори Зарафшон) ҳокими Деваштич 712 йилда Чочга ўз элчисини юборди. Деваштичнинг элчиси Чоч ҳокимини унинг Сирдарёнинг ўрта оқимига жойлашган Қанғу Тарбанд (ҳозирги Утрор)даги ёзги қароргоҳида учратган.

Афсуски, Чоч вилоятида ҳам Урта Осиёнинг бошқа воҳалари каби ҳаммавақт осойишталик бўлмаган. Ташқи ҳужумлар, босқинчиларнинг юришлари Чоч аҳолисини доимо безовта қилиб турган. Шарқ солномачиларининг таърифлашича, Чочнинг эркесвар ва жанговар аҳолиси бундай тўқнашувларнинг олдини олиш мақсадида илк ўрта асрлардаёқ бутун Чоч вилоятини дашт тарафдан мустаҳкам улкан девор (бир неча юз километр чўзилган) билан ўраб олган. Бу деворнинг қолдиқлари бизнинг давримизгача сақланиб қолган. У халқ орасида «Қампир девор» номи билан машҳурдир.

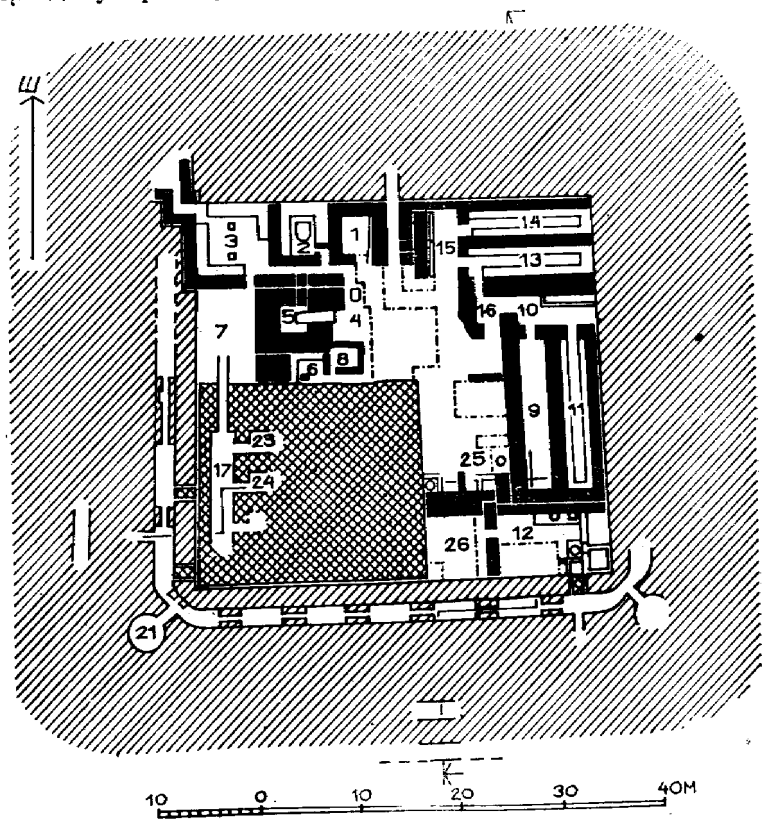
VIII аср бошларида Чоч вилояти ва унинг пойтахти Араб халифалиги томонидан босиб олиниши ва унинг оқибатида бошланган талон-торожлик даврида Чоч ўлкаси ва унинг теварак-атрофида яшнаб турган шаҳар ва қишлоқлар ўт ичида қолади. Бу воқеалардан кейин Мингўриқдаги вайрон бўлган қадимги Чоч шаҳри неча ўн йиллар давомида бўшаб, ўзини ўнглаб ололмайди. Бу ерда шаҳар кейинчалик тикланмайди.

Оқтепа — илк ўрта аср қасри

Тошкент шаҳри территориясида ҳозирги кунгача бир неча нодир археологик ёдгорликлар сақланиб қолган. Уларнинг аксарияти шаҳарнинг паст-баланд иморатлари, хиёбону боғ-роғларининг ранго-ранг манзарасида узоқдан оқишроқ тусли гумбазга ўхшаб кўзга ташланиши туфайли бўлса керак, маҳаллий аҳоли ўртасида улар умумий ном билан — «Оқтепа» деб юритилиб келинган. Масалан, Чилонзор Оқтепаси, Сағбон, Қўкча, Чиғатой, Юнусобод Оқтепаси ва бошқа бир неча Оқтепалар шулар жумласидандир.

Оқтепалар орасида археологик жиҳатдан бирмунча яхши сақланган ва ҳажми жиҳатидан энг улкани ҳозирги «Юнусобод — Шимолий массив»ида жойлашган Оқтепадир. У оддий тупроқ уюмидан ҳосил бўлган табиий баландликдан иборат бўлмай, балки ҳозирги кунда қарийб 15 аср муқаддам илк ўрта асрларда бино қилинган улкан истеҳкомнинг тепага айланган харобасидир. Унда феодал қасри ва қўрғоннинг, уларга ту-

ташиб кетган ҳунармандчилик маҳаллаларининг районалари топилган. Оқтепа пирамидага ўхшаб тиккайиб турган баланд тепа, унга ёндошган пастроқ тепа ҳамда уларга тутшиб кетган бир нечта ясси тепалик-

2-расм. Оқтепа плани.

лардан иборат бўлиб, унинг энг баланд қисми 21 м га, майдони, атрофидаги ясси тепаликларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда қарийб 100 гектар.

Юнусобод оқтепаси дастлаб 40-йилларда археолог А. И. Тереножкин томонидан ўрганила бошланди. 1972 йилдан бошлаб Ўзбекистон Фанлар академияси Археология институтининг Тошкент экспедицияси М. И. Филанович раҳбарлигида муттасил кенг қўламда қазиш ишлари олиб бормоқда. Бу ерда олиб борилган дастлабки археологик қазишларданоқ Оқтепанинг қандай ёдгорлик экани, унинг тузилиши, пайдо бўлган ва ха-

робага айланган даврлари ҳамда унинг вайронагарчилик сабаблари аниқланди.

Қазиб олинган бино қолдиқлари шундан далолат берадики, унинг марказий қисмида ўрта асрнинг мустақкам истеҳкомли қасри жойлашган бўлиб, у икки қисм: қўшқаватли қаср ва атрофи қалин ва баланд девор билан ўралган улкан қўрғондан иборат бўлган. Қаср ва қўрғонларнинг ташқарисидан кенг ва чуқур хандақ¹ қазилган бўлиб, ўз вақтида унинг устидан ўрнатилган осма кўприк ва қўрғонга олиб чиқадиган пандос — кўтарма йўл орқали қаср ичкарасига кирилган. Қаср табиий дўнглик устига уриб чиқилган пахса тагкурси (платформа) устига қурилган. У узун ва кенг зинапояга ўхшатиб қурилган икки қаватли бинодан иборат бўлиб, унинг биринчи қаватининг майдони 80х80 м, юқори қаватининг майдони эса 50х50 м га тенг. Қасрнинг ҳар иккала қаватининг ичкари томонидан узун йўлак-галерея бино қилинган ва ташқариси баланд девор билан ўралган. Ташқи девор ва томи равоқсимон қилиб ёпилган йўлаклар галереяси халқ тилида «деғишт» деб аталган пахса бўлаклари (70х70х70 см) ҳамда 48х24х10 см ҳажмдаги узун хомғишдан ишлаб чиқилган. Ҳар икки қаватдаги бинони ташқи деворининг тўрт бурчагида доира шаклидаги тўрттадан саккизта буржу — мўласи бўлган. Паст-баланд жойлашган галереялар ҳалқасининг кенглиги 1,8—2 м, баландлиги 2,3 м га тенг бўлиб, томи равоқсимон қилиб ёпилган. Ҳар иккала ҳалқа ҳам, мудофаа мақсадида бўлса керак, бир неча еридан ғовдевор билан тўсилиб, биридан иккинчисига тор эшик орқали ўтадиган бўлинмаларга бўлинган.

Юқори қаватда олиб борилган археологик қазилмалардан маълум бўлишича, галереялар ҳалқаси бўйлаб қатор йўлаксимон казематлар (ҳажми 5х2 м) тўрт бурчагида мўлахоналарига кирадиган ҳамда ташқарига чиқадиган тоқли эшиклар жойлашган. Эшикларнинг равоқлари хомғишдан ишлаб чиқилган. Мўлахоналар тўртбурчак шаклида диаметри 3,5 м бўлиб, томи гумбаз шаклда ёпилган. Хоналарга кирадиган эшик ўринларини ҳисобга олмаганда, улар ичида доимий тураржой эканини исботловчи белгилардан на эшик, на дарча, на супа ва на ўчоқ қайд этилмаганлиги, бу хоналарнинг кўпроқ мудофаа вазифасини ўтаганидан гувоҳлик беради. Равоқсимон йўлаклар галереяси дарчасиз

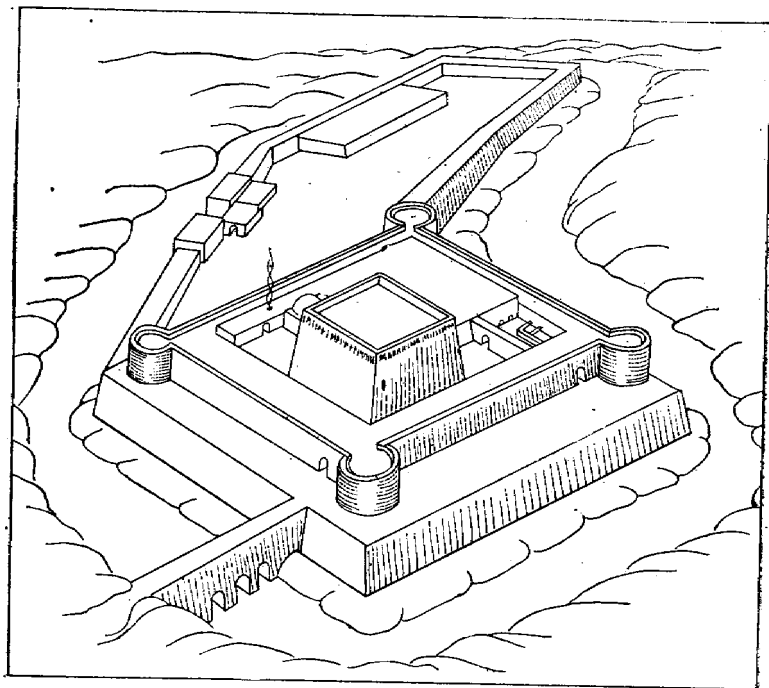
¹ Хандақ — қаср ва қўрғоннинг ташқи деворини бино қилишда олинган тупроқ ҳисобига пайдо бўлган.

тим қоронғи казематлар, доира шаклдаги буржхоналар, эшик равоқлари, хона гумбазлари ва бошқалар бизнинг давримизгача жуда яхши сақланган. Чунки қаср қайта қурилган вақтларда хона ва йўлакларнинг асосий қисми тупроқ билан тўлдирилган. Равоқ ва гумбазлари ўпирилиб тушганлари эса шиббаланиб, кўҳна қасрнинг усти яхлит тагкурсига айлантирилган ва унинг жануби-ғарбий қисмида майдони 22x22 м ли кўшк бино қилинган. Сақланиб қолган иморат қолдиқларига қараганда кўшк ҳам икки қаватли бўлиб, унинг пастки қаватида равоқли хоналар, юқорида эса қаср мулкдорининг тураржой ва меҳмонхоналари жойлашган. Кўшкдан шимолроқда 10 тача хоналар очилиб, улар ибодатхона комплексини ташкил этган. Улардан бири ниҳоятда қалин (2,5—2,7 м) деворли деярлик квадрат шаклдаги (8,2x7,7 м) чиллахона бўлиб, унинг уч девори бўйлаб хомғишлардан супа ишланган. Чиллахонадан шимолроқда муқаддас олов муттасил ёниб турадиган зардуштийлик ибодатхонаси ва томи ясси бир қанча бошқа хоналар жойлашган. Кўшкнинг шарқий қисмида 9 та узун болохоналик уйлар кавлаб очилиб, айримларининг ичида девор бўйлаб энсиз узун супалар, орқа деворида ёруғлик дарчалари ҳамда қачонлардир ўрнатилган тўсинлардан қолган қатор туйнукчалар сақланган. Хоналар пахса блоклардан бино қилиниб, баландлиги 3—3,5 м гача сақланган. Хоналарнинг биринчи қаватига тўсинлар ташланиб, шох-шабба, қамиш тўшалган ва устига лўмбоз босиб ёпилган. Хона ичидаги энсиз узун супа ҳамда хумлар, уларни ўрнатиш учун юза ўйилган махсус чуқурчалар ва бошқа хил археологик топилмаларга қараганда тузилиши бир хил бу йўлаксимон узун хоналар асосан омборхоналар бўлиб, улар устига қурилган болохоналар эса хизматкор ва қароллар учун бошпана вазифасини ўтаган. Археологларнинг фикрича, бу хоналарда ҳарбий қамал вақтида фойдаланиш учун ғалла сақланган.

Оқтепанинг қасрга ёндошган қўрғон қисмида ҳам қазилма ишлари олиб борилди. Қўрғон атрофи қалин қалъа девор билан ўралган бўлиб, унинг марказий қисмида ҳовли ва девор бўйлаб, чокарлар учун қурилган тураржойлар бўлган. Бу ерда қўрғоннинг ғарбий девори бўйлаб, унга олиб кирадиган кўтарма йўлнинг бир қисми ва дарвозахона олдида иншоотларнинг вайроналари топилди. Қўрғон дарвозаси ғарб томонда бўлиб, унинг эни 1,3 м — яъни фақат якка отлиқ ўта оладиган кенгликда қурилган. Дарвозахона Ғуломгардиш

услугида бино қилинган, дарвозахона кираверишида мўъжазгина (ҳажми 4,4x4,3 м) квадрат хона бўлиб, ундан қаср томонга қалъа девори бўйлаб тирсак шаклидаги йўлак бошланган.

Шундай қилиб, Юнусобод Оқтепасидан топилган обидалар: тўртбуржли қўшқават қаср, унинг устига

3-расм. Оқтепа қасри (реконструкция).

кейинчалик қурилган қўшқ, йўлаксимон галерея, болохоналик уйлар, тоқ ва гумбазли хоналар, равоқли эшиклар, чор атрофи супали чиллахона ва ибодатхоналар оддий тураржой харобаси бўлмасдан, балки илк ўрта аср архитектураси ва ҳарбий истеҳком қуриш санъатининг нодир намунасидир. Бу ердаги пахса ва хомғишлардан бунёд этилган ажойиб конструкцияли биноларда меъморларимизнинг ўз даврининг илғор архитектура санъатига эга эканлигини кўрамиз. У ўша даврнинг мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаёт тақозоси билан қурилган мустаҳкам истеҳкомли феодал қасри ва қўрғони бўлиб, асосан ташқи душман ҳужумига қарши иншоот, чокарлар — ҳарбий гарнизон тўп-

ланадиган жой, маъмурий марказ ҳамда озиқ-овқат ва қурол-яроғ сақланадиган омбор вазифасини ўтаган.

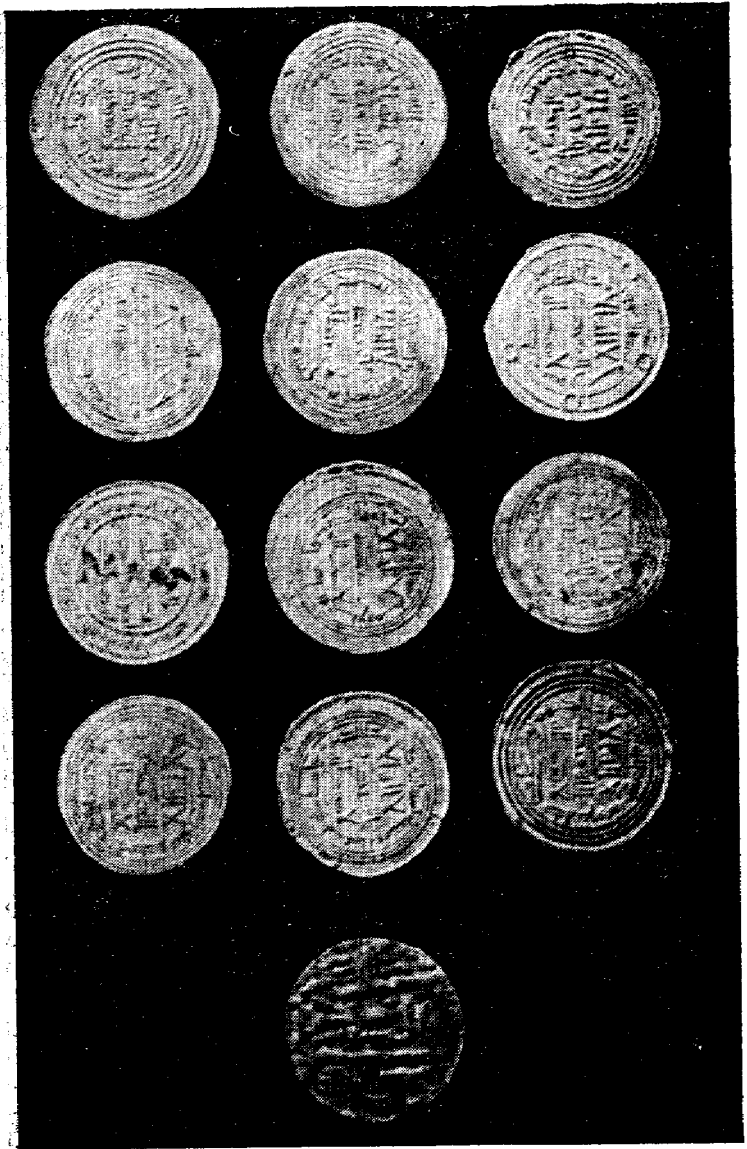
Хўш, бу ажойиб қўрғонли қаср қачон қурилган ва қайси даврда нима сабабдан вайронага айланган? Шубҳасиз, бу саволларга Оқтепадан чиққан топилмаларни синчиклаб ўрганиш асосида жавоб олиш мумкин.

Қазилма жараёнида кўплаб керамика ва сопол идиш бўлакларидан ташқари, тош, суюк, металллардан ясалган буюмлар, қурол-яроғ, зеби зийнат, шу жумладан, темирдан ясалган пичоқ, ханжар, болта, ўроқ, уч парракли ёй ўқи ва найза пайконлари, тош ёрғучоқлар, кўзи тоғ хрусталидан ясалган кумуш узук ва ҳоказолар топилди. Топилмалар орасида нуруний мўйсафиднинг сурати туширилган терракота бўлаги айниқса диққатга сазовор. Унда ўша замонларда Чоч ёки Шош (Тошкент)да яшаган қадимги аҳолининг этник қиёфаси мужассамлашган.

Археологик топилмаларнинг энг кўҳнаси ибодатхона саҳни остидан чиққан олтита тангадир. Бу тангалар Чоч маҳаллий ҳукмдорларидан сосонийлар шоҳи Перознинг (459—484 й.) кумуш дирҳамларига тақлидан зарб эттирган пули эди. М. Е. Массоннинг фикрича, бундай тангалар V аср ўрталарида эфталитларнинг сосонийлар Эронига берган зарбасидан кейин, Эфталитлар давлати¹ территориясида кенг тарқалган. Бинобарин, бу танга пуллар V аср охири ва VI аср бошларига тааллуқлидир.

Оқтепанing юқори қисмида «омборхона» деб ҳисобланаётган йўлаксимон уйлардан бирининг қулаган гумбази ва деворининг оралигидан ўн учта танга топилди. Шундан ўн иккитаси Араб халифалигининг уммавийлар хонадонига мансуб ҳукмдорларнинг кумуш дирҳамлари ва бир донаси сўғд ёзувли мис танга эди. Кумуш тангалар халифаликнинг Дамашқ, Восит, Ардашер, Нишопур шаҳарларида 705—732 йилларда зарб этилган. Булардан ташқари, ёдгорликнинг юқори қатламидан Аббосийлар халифалигининг VIII аср ўрталарида (754 й) зарб этилган мис фулуслари ҳамда олд томонида думини гажак қилиб кетаётган барс ва орқасига Чочнинг айри тамғаси ва сўғдча «Ябғу Тарнавч» деб ёзилган Тошкентнинг маҳаллий ҳокимларининг тангалари топилди. Ана шу ашъвий далиллар Оқтепада қа-

¹ Эфталитлар давлати V асрнинг иккинчи ярми ва VI асрнинг бошларида Урта Осиёда кўчманчи чорвадорлар асос солган ҳокимият бўлиб, унинг жанубий чегараси Шимолий Ҳиндистонгача бориб туташган.

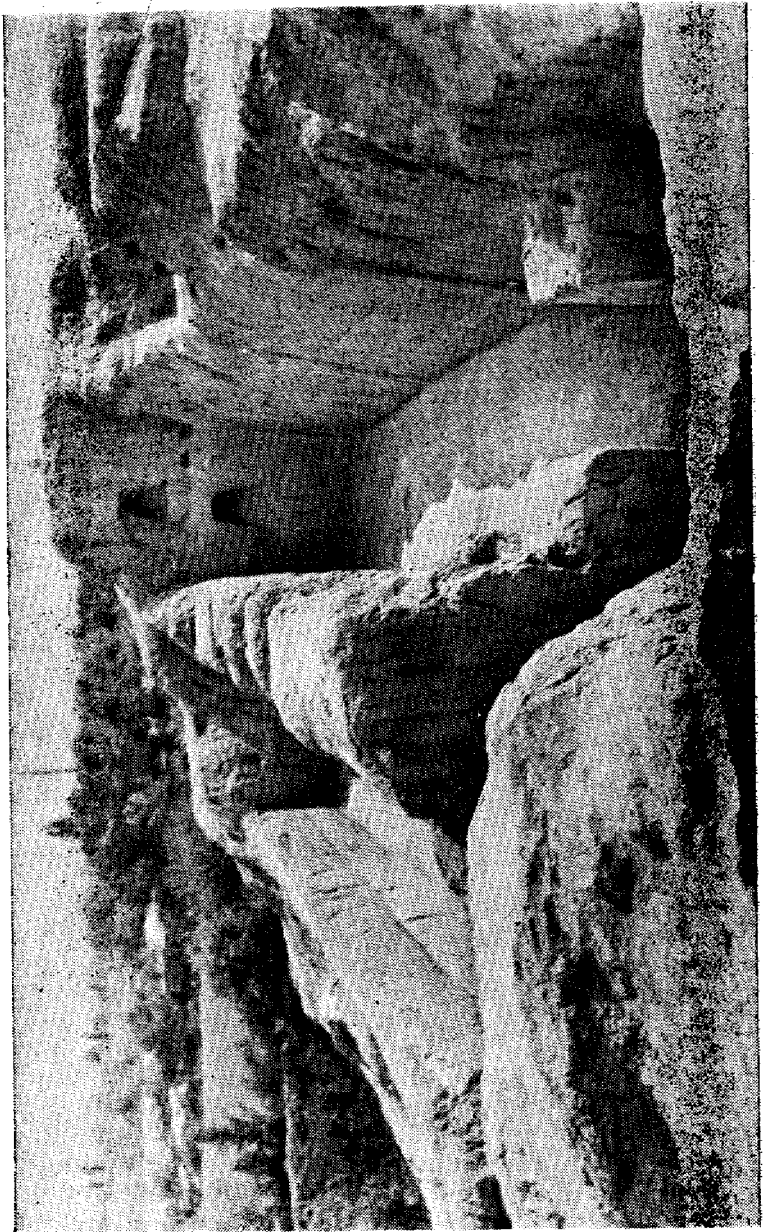
димги қасрнинг қачон қурилгани ва вайронага айланган даврини аниқлаб берди. Оқтепада топилган тангаларга қараганда, бу археологик ёдгорлик V асрда пайдо бўлиб, VIII аср ўрталарида вайронага айланган.

Юнусобод Оқтепасининг устки қатлами бизнинг давримизгача деярли тўла сақланган иморатлар, унинг пойдевори остида ичи тупроқ билан тўлдирилган хоналар, шаҳар девори ва дарвозахоналаридаги таъмирлар бу қадимги қаср ўз бошидан икки марта қурилиш даврини кечирганини кўрсатади. Дастлаб, атрофи қалин девор билан ўралган қўрғон ва икки қаватли қаср қурилиб, сўнгра қаср кўшкка айлантирилган. Кўшк биноларидаги кучлик ёнғин асоратлари VIII аср ўрталарида Араб халифалигининг Ўрта Осиёга қилган ҳужумидан кейин харобага айланганлигидан далолат беради. Бу, шубҳасиз, Араб халифалигининг Ўрта Осиё халқлари, жумладан, Шош вилояти аҳолисининг озодлик ҳаракатларига қарши олиб борган шафқатсиз босқинчилик юришларнинг муайян оқибати бўлиб, ҳозирги Тошкент шаҳри территорияси текшириляётган ўша давр ёдгорликларидан Мингўрик, Нўғайқўрғон, Хонободтепа ва бошқаларда ҳам худди шунга ўхшаган ҳолат археологларимиз томонидан қайд этилган.

Хуллас, Тошкент территориясидаги Оқтепалар илк ўрта асрларда шаҳар атрофида қад кўтарган мудрофаа қасрларининг харобалари бўлиб, нодир археологик ёдгорлик ҳисобланади. Улар илк ўрта асрнинг майда маҳаллий ҳокимиятчилик, ўзаро ҳарбий юришлар, меҳнаткаш аҳолининг ички ва ташқи душманларга қарши кўтарган қўзғолонлари шароитида бунёд бўлган ердор феодалнинг мустақкам истеҳкомли қасри намунаси сифатида ўша даврларда Тошкент шаҳри ва унинг атрофида яшаган аҳоли ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг ва тарихий воқеаларининг кўпгина саҳифаларини тўлдириш имконини беради.

Бу тарихий ва маданий ёдгорлик ҳозирги вақтда тарихчи ва археологларнигина эмас, балки химик ҳамда санъатшунос меъморлар диққатини ҳам ўзига тортмоқда. Шу билан ҳозирги кунда Оқтепада топилган илк ўрта аср меъморчилик обидаларини келажак авлод учун сақлаб қолиш, уларни консервация қилиб, илк ўрта аср шаҳар қурилиш санъати ва маданиятининг намунаси сифатида кўрсатиш мақсадида уни очиқ дала

4-расм. Ун иккита кумуш дирҳам ва бир дона Чоч чақаси.

музейига айлантириш устида археологлар билан бирга бир қатор химиклар ҳам ҳамкорликда ишламоқда. Хомғишт ва пахсадан бино қилинган қадимги нодир архитектура обидаларини консервация қилиш ва уларни сақлаш ҳозирги вақтда жаҳоншумул масалага айланган. Чунки қадимги шарқ маданиятининг меъморчилик обидалари пахса ва хомғишлардан қурилган бўлиб, уларни келажак авлод учун сақлаб қолиш муҳим практик аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам ЮНЕСКОнинг ташаббуси билан Италия, Бельгия, Эрон ва Англияда махсус лаборатория ташкил этилган. Уларда ҳароратнинг намлик ва иссиқлик шароитида бундай обидаларнинг чидамлилигини ошириб, умрини чўзиш имконини берувчи химиявий моддалар ишлаб чиқилмоқда.

Бу масала устида Ўзбекистон Фанлар академиясининг Археология институтида техника фанлари кандидати А. Абдураззоқов бошчилигида бир гуруҳ олимларимиз шу соҳада илмий текшириш ишлари олиб бормоқда. Эндиликда химиявий мономерлар ёрдамида пахса ва хомғишлардан қурилган археологик ёдгорликларни қотириб, уларни консервация этишнинг бир неча усуллари яратилган. Улар милоддан аввалги II минг йилликка мансуб Сополли тепада топилган тураржой деворларини, Афросиёбнинг қадимги девори ҳамда Оқтепада очилган қаср деворларини қотиришда синаб кўрилди. Бундай тадқиқотлар давом этмоқда. Уйлаймизки, химиявий методлар ёрдамида хомғишт ва пахсадан бино қилинган нодир археологик обидалар консервация этилиб, улар очиқ дала музейларига айлантириладиган вақт узоқ эмас.

Бинкат

VIII асрнинг биринчи ярмида Урта Осиёда Араб халифалигининг олиб борган тўхтовсиз ҳарбий юришлари ва уларга қарши кўтарилган халқ қўзғолонлари даврида Мовароуннаҳрнинг бошқа кўпгина ўлкалари сингари Шош вилояти ҳам инқирозга юз тутди. Қадимдан ҳунармандчилик, савдо-сотиқ маркази бўлиб келган шаҳарларнинг кўпи вайрон этилиб, қолганлари ҳам анча бўшаб қолди. Конларда иш тўхтаб, суғориш тармоқлари сувсизликдан қуриб кетди. Шошнинг савдо-сотиқ, ер-сувлари ва чорвасидан ундириб олинадиган

5-расм. Оқтепа. Омборхона вайроналари.

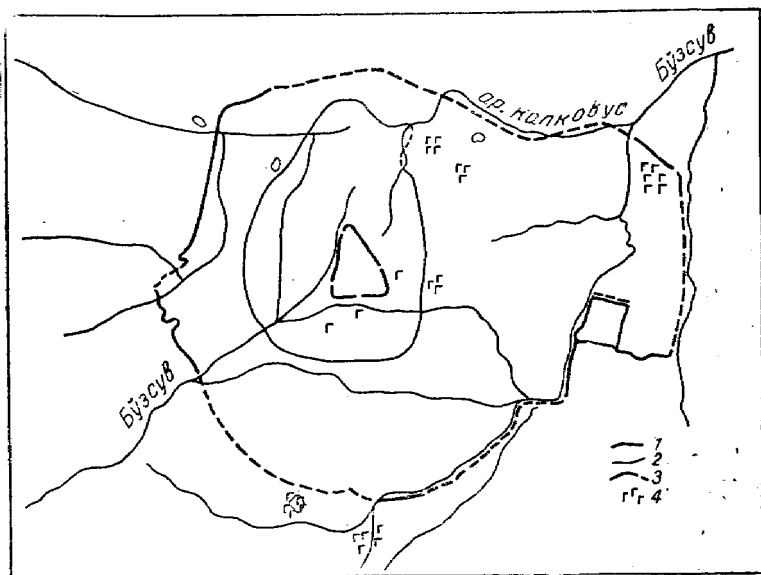
бож-хирож ва закот солиқларининг ҳажми ниҳоятда қисқарди. Улка кумуш конларидан хазинага тушади- ган нақд нуқралар ва улардан қилинадиган кумуш тангалар барҳам топиб, мамлакат экономикасига кат- та путур етди.

Шошнинг иқтисодий-сиёсий мавқеи, айниқса кумуш конлари шуҳрати кўп вақт ўтмай жонланиб, ўзининг аввалги равнақини тиклаб олди. Шошнинг бу равнақи бир асрдан ошиқроқ давом этган халифаликнинг бево- сита ҳукмронлиги тугаб, Урта Осиёни маҳаллий оқ суяк сулола — сомонийлар идора қила бошлаган дав- рига тўғри келди. Шошда сомонийлар хонадонидан бўлган Яҳё бинни Асад ва унинг кейинги авлодлари ҳукмронлик қилдилар. Бу даврда биринчи навбатда Шошнинг лойқа босиб, сувсизликдан қуриб қолган су- фориш тармоқлари тикланди.

Урта аср тарихчиси Табарийнинг хабар беришича, бу ишни амалга ошириш учун халифа Муътасим (833— 842 йилларда ҳокимлик қилган) хазинадан икки мил- лион дирҳам маблағ ажратди. Натижада, вайрон бўл- ган Шош шаҳарларининг бир қисми қайта тикланди. Вилоятнинг марказий шаҳри ҳисобланган қадимги Тошкент ҳам бу даврда Салор суви соҳилидаги ўзининг қадимги ўрнидан 4,5 километр шимоли-ғарбга томон силжиб, Бўзсув ва ундан бош олган Қалковуз, Жар- ариқ ва Кўкча каналлари билан V—VI асрлардаёқ су- форилиб обод этилган территорияда янгидан қад кўтар- ди. Бу янги жойда қайта барпо этилган Шош вилояти- нинг бош шаҳри ўрта аср араб географлари асарларида «Бинкат» ва баъзан «Мадинат аш-Шош» номлари би- лан тилга олинади. Маҳмуд Қошғарий уни «Таркан» деган номини ҳам келтиради.

Шош шаҳарларининг номлари ва улар оралиғидаги масофалар ҳақида ёзма манбаларда келтирилган маъ- лумотларни синчиклаб ўрганган улуғ шарқшунос олим В. В. Бартольд Шошнинг IX—XII асрлардаги пойтах- ти — Бинкат ҳозирги Тошкентнинг ўрнида бўлган деган фикрни биринчи бўлиб айтган эди. Тошкент шаҳрининг тарихий топографиясини ўрганган М. Е. Массон эса, Бинкат Тошкентнинг айнан ҳозирги «Эски шаҳар» деб аталган қисмига тўғри келади, деб ҳисоблайди. Пой- тахтимизнинг ушбу қисмида кейинги йилларда қад кў- тараётган улкан қурилишлар муносабати билан кенг кўламда олиб борилаётган археологик кузатишлар ва қазилма ишлари М. Е. Массон фикрини тўла тасдиқ- ламоқда.

Езма манбаларда келтирилган маълумотлар ва археологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, Бинкат шаҳрининг ўрни Тошкентнинг тўрт даҳаси (район)дан, асосан учтаси: Себзор, Кўкча, Бешёғоч территориясида жойлашган бўлиб, у алоҳида-алоҳида қалин деворлар билан ўраб олинган тўрт қисм: арк (ўрда), шаҳристон (шаҳарнинг асосий қисми) ҳамда ички ва ташқи рабод (микрорайон)лардан иборат бўлган. Езма манбаларда

6-расм. Бинкат плани.

ички рабод — рабод ал-доҳил, ташқи рабод эса рабод ал-хориж номлари билан тилга олинади. Шаҳарнинг бўйи ҳам эни ҳам бир фарсах (6—7 километр) узунликка тенг бўлган.

Шаҳарнинг маркази ҳисобланган арк ва шаҳристон қисмлари ҳозирги Тошкентнинг Ҳамза ва Навоий кўчалари, Охунбобоев майдони (Чорсу), Октябрь колхоз бозори ҳамда Калинин майдони (аввалги Эски Жўва) оралиғидаги территорияда жойлашган бўлиб, арkning умумий саҳни бир гектар, шаҳристоннинг майдони эса 15 гектарга тенг бўлган. Ҳозирги вақтда шаҳарнинг микрорельефидаги дўнглик диққатимизни тортади. Бу дўнглик шубҳасиз ўз даврида гуллаб-яшнаган Бинкат шаҳрининг вайроналаридан ҳосил бўлган маданий қат-

ламларни ўз бағрида ҳозирги кунгача сақлаб келмоқда. Бу ердан топилган ва топилаётган моддий-маданият излари ва археологик топилмалар IX—XII асрлардаги Бинкат шаҳрининг қиёфаси, ҳунармандчилиги, маданияти ва унинг атроф вилоятлар билан олиб борган завдо-сотик алоқаларини ўрганишда тадқиқотчилар учун нодир ва ниҳоятда қимматли манба бўлиб хизмат қилмоқда.

X аср ёзма манбаларида келтирилган маълумотларга қараганда, Бинкат аркининг икки дарвозаси бўлиб, улардан бири орқали шаҳристонга ва иккинчиси орқали рабодга чиқилган. Шаҳристоннинг Абул Аббос, Қаср ва Гунбаз деб аталган учта дарвозаси бўлган. Бу дарвозалардан бири шаҳристоннинг шарқий томонида бўлиб, тахминан у ҳозирги «Еш гвардия» театри биноси олдида жойлашган. Ғарбдан Шарққа томон шаҳарни кесиб ўтган асосий йўл шу ерда тугаган. Шунга асосланиб, айрим тадқиқотчилар ўша пайтларда шаҳристоннинг шарқий дарвозаси ташқарисида жойлашган майдон Хадироҳ (Хад — чегара, роҳ — йўл, кўча), яъни йўлнинг охири деб юритилгандир, кейинчалик бу жой халқ тилида Хадра бўлиб кетган деб, изоҳлайдилар. Қадимда бу майдон Регистон номи билан машҳур бўлган. Аслида Хадра сўзи адирли ер маъносини англатган. Балки шаҳристоннинг шарқий дарвозаси орқали ўтган йўл шаҳарнинг баланд қисми — адирликдан йўналгандир.

Шаҳристоннинг иккинчи дарвозаси эса эски товоқ бозорида, учинчи дарвозаси Чорсудаги қандолат (кейинчалик бу ер ўтин) бозорига чиқиш ерида бўлган. Бинкат ички рабодининг Хумдон, Оҳанин (темир қопланган), Мир (амир), Фаркон (Анҳор бўйи), Қарманж, Кўйи Сахл, Рошидижак, Кўйи Хоқон, Кўшки деҳқон деб аталган ўнча дарвозаси бўлган. Ташқи рабодга қалъа девори бўйлаб ўрнатилган Фаргад (Паркат), Хашкат ёки Хушкат (Яхши қишлоқ), Сандижак (Сангдизак), Оҳанин, Бакрдижак, Сакрак, Бофаряд номли етти дарвозаларидан кирилган.

Шаҳар ҳокимининг саройи, қамоқхона, чақа ва тангалар чиқариладиган зарбхона аркининг ичида бўлиб, жоме мачит унинг ташқарисига жойлашган. Ҳунармандларнинг маҳалла-кўйлари, амирларнинг қароргоҳлари, ердор феодалларнинг кўшк ва кўрғонлари ва бозорлар Бинкатнинг шаҳристон, ички ва ташқи рабод қисмларида бўлган. Айниқса бозорларнинг кўпи ички рабодда жойлашган. Масалан, ҳозирги кунгача машҳур

бўлган Эски Жўва аслида «жуъба», яъни бозор сўзидан олинган бўлиб, Эски Жўва сўзи эса қадимда шу жойда бозор бўлганидан далолат беради. Эски Жўвадан шимолроқда жойлашган Саъвон маҳалласининг асли номи «Суқбон», яъни «бозор қоровули» маъноси ни англатган. Чунки даштдан ҳайдаб келинган отаротар қўйлар, қорамол ва йилқиларни қўриқлаб, бозорда фаррошлик ҳамда жаллоблик қилган кишилар шу маҳаллада яшаган. Гарчи шаҳарнинг айрим номлари ҳамда ёзма манбалардаги узуқ-юлуқ маълумотлар Бинкатнинг узоқ ўтмиши ҳақида ҳикоя қилса-да, бироқ унинг тарихий манзарасини бироз бўлса-да, тиклаш Тошкент эски шаҳари территориясида кенг кўламда археологик тадқиқотлар олиб боришни талаб этар эди.

Тошкент зилзиласидан сўнг пойтахтимизда бошланган улкан қурилишлар муносабати билан академик Яҳё Ғуломов бошчилигида ташкил этилган махсус Тошкент археологик экспедицияси бу борада синчковлик билан тадқиқот ишларини олиб борди. Археологларимиз эски шаҳар территориясида қурилаётган ҳар бир иморат, ҳар бир иншоот, пойдевор ва зовурларда кузатиш ва қазилма ишлари олиб бориб, Тошкентнинг IX—XII аср тарихий топографиясига кўпгина ойдинлик киритдилар. Ёзма манба ва археологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, шаҳар деворидан ташқарида, унинг жануби-ғарб томонида жойлашган ерлар Бинкатнинг шаҳар ташқарисидаги энг серсув, ўзлаштирилиб обод этилган райони ҳисобланган. Шаҳарликларнинг боғ-роғлари, токзорлари, экин майдонлари кўпроқ шу районда жойлашган. У ҳозирги Самарқанд Дарвоза, Чилонзор Оқтепаси ҳамда Чилонзор массивидаги Чўпонота, Қатортол, Қозиравот, Дўмбиравот ва Қабни каби аҳоли яшайдиган мавзелар жойлашган территорияга тўғри келади.

Шаҳардан жанубга томон кетган катта карвон йўли Роҳикат, яъни Қат йўли ёки «Шаҳарга олиб борадиган йўл» номи билан машҳур бўлган. Бу йўл ёқасида кейинчалик ташкил топган маҳалла бизнинг давримизгача Ракат талаффузида юритилиб келинмоқда. Роҳикат Чиночкат (Чинос) орқали Сирдарё бўйларига ва у ерда Дизак (Жиззах) орқали Самарқандга томон йўналган.

Шаҳарнинг шарқий томонида жойлашган Фаргад (Паркат) дарвозаси орқали чиққан йўлнинг бир тирсаги Чирчиқ дарёсининг ўнг соҳили бўйлаб ҳозирги Бўстонлиқ районига, иккинчи тирсаги дарёдан кесиб ўтиб

Паркатга ва учинчи тирсаги Пискат (аслида Пасткат, яъни Қуйи қишлоқ ёки қуйи шаҳар) орқали Оҳангарон ва у ердан Фарғона водийси томон йўналган. Шаҳар атрофида суғориш тармоқлари ҳамда карвон йўллари бўйлаб, баъзан истехкомли, баъзан истехкомсиз яланғоч катта-кичик қишлоқлар жойлашган. Бу қишлоқларнинг ҳар бири ҳунармандчиликнинг маълум бир тури

7-расм. Бинкат, XI аср. Сочол идиш.

бўйича ихтисослашган. Қишлоқлар ишлаб чиқарган ҳунармандчилик маҳсулотлари билан Шошнинг ички ва ташқи савдосини жонлантирибгина қолмай, унинг иқтисодий тараққиётида ҳам муҳим роль ўйнади. Беш-ёғоч яқинида, Хўжааламбардор мозори биқинида жойлашган қадимги Оққўрғон, Тахтапулдаги Қоҳакота, ҳозирги «Ўртоқ» кондитер фабрикаси, Тошкент Ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш инженерлари институти ўрнида бўлган қадимги Чимрабод ёки Оққўрғон, Шайхантовурда жойлашган, аслида Қарьядеҳ, яъни «қишлоқ» деб аталиб, сўнгра халқ тилида Қорёғди деб юритилиб кетган жойлар Бинкат шаҳри атрофидаги қишлоқлардан ҳисобланади.

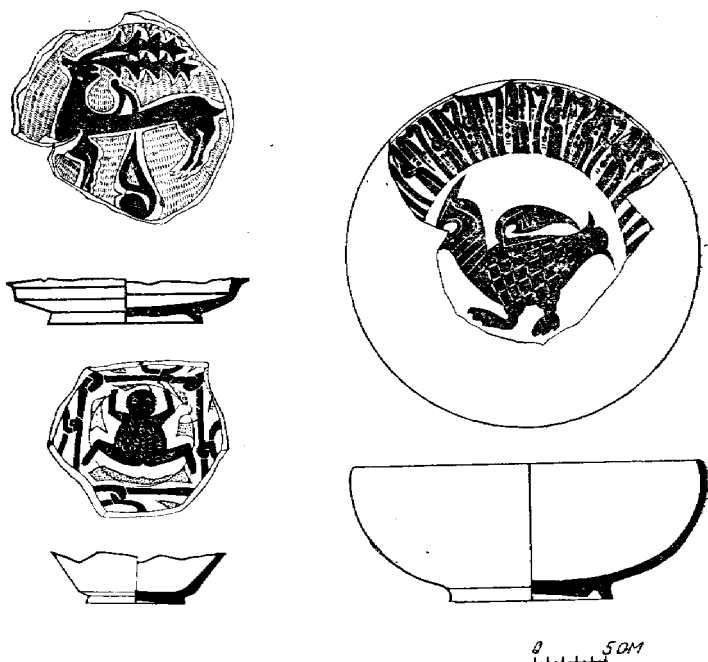
Пойтахтимиз территориясида олиб борилаётган археологик тадқиқотларидан маълум бўлишича, X—XI асрларда Бинкат ва унинг атрофидаги қишлоқларда кулолчилик ва шишапазлик маҳсулотлари анча юқори даражада бўлган. Топилган турли-туман сопол буюмлар орасида сурункасига оқ рангли сир берилиб, устидан қора ёки қўнғир, баъзан нимпушти ёки нимяшил сирли бўёқлар билан турли хил геометрик нақшлар тортилган сопол идишлар: норин товоқлар, коса ва нимкосалар, қаймоқдон ва тақсимчалар, лаган ва чироқлар ҳамда даводдон (сиёҳдон)лар ўз даврининг ажойиб сервиси ҳисобланади. Топилган сопол буюмлар орасида баъзан ичи ёки ҳошиясига арабча куфа хати билан яхши ниятли сўзлар битилган, афсонавий парранда ёки биронта жонли мавжудот тасвири чизилган идиш-товоқлар айниқса диққатга сазовордир. Шубҳасиз, бу идишлар нозик дидли, кибр ҳаволи шаҳар аёнларининг юқори табақа вакилларига мансуб бўлган харидорларга мўлжалланган. Бинкатнинг қадимги кулоллари ёш болаларни ҳам эсдан чиқаришмаган. Улар учун сополдан от, туя, қўчқор, хўроз каби сопол ҳайкалчалар ясаб, байрам кунлари уларга тортиқ этганлар.

Бинкатнинг X—XI аср ҳунармандчилигига оид нодир ашёвий топилмалар «Олмазор» массивида қайд этилган қадимги шишапазлик устахонаси қолдиқларидан топилди. Улар орасида тиниқ, сариқ, нимяшил, зангори, тўқ пушти, жигаррангли шиша буюмлар: графинлар, бокаллар, кружкалар, флакончалар, кўзачалар, кимёвий идишчалар, бешик асбобларидан тувак ва сумаклар бўлиб, уларнинг сиртига рельефли, ботиқ ўйма ва қабартма нақшлар берилган. Бу ранго-ранг шиша идишларнинг шаклларида тортиб уларга берилган турли хилдаги нақшлар X—XI асрларда Бинкат шишапазлари Самарқанд, Бухоро ва Ахсикат шаҳарлари усталаридан қолишмайдиган даражада ҳунар ва маҳоратга эга бўлганларидан далолат беради.

Ёзма манбаларда келтирилган маълумотлар ҳамда археологик тадқиқотларга кўра, Шош вилояти ва унинг пойтахти — Бинкат айниқса X—XI асрларда равнақ топди. Шаҳар бу даврда вилоятнинг йирик ҳунармандчилик ва савдо марказига айланди. Бу даврда Бинкатдан қурол-яроғ, темир ҳамда мисдан ясалган буюм ва асбоблар, ёғочдан тайёрланган асбоб ва ускуналар, эгар ва жабдуғлар, ип ва ипак газламалар, жойнамоз ва чойшаблар, игна ва пичоқлар, устки кийимлар, пой-

афзаллар, чодирлар ва бошқа хил турли-туман ҳунармандчилик маҳсулотлари ҳамда узоқ мамлакатлардан келтириладиган савдо моллари четга, жумладан Қозоғистонга чиқарилган.

Х аср номаълум муаллифи томонидан ёзилган «Худди ал-олам» («Оламнинг чегаралари») географик аса-

8-расм. Бинкат. X—XI аср керамикаси намуналари.

рида «Чоч — бу катта вилоят, халқи жанговар ва саҳийдир. У ерда камон ва ўқ-ёй ясалади. Бинкат Чочнинг пойтахти ҳисобланади. Бу катта шаҳар, айни вақтда подшонинг қароргоҳидир»,— деб таърифлаган. Шошда ясалган камон ўша вақтларда бутун Шарқда «Камони Шоший» номи билан машҳур бўлиб, у узоққа отилиши ва нишонга аниқ тегиши Шарқ муаллифларнинг асарларида таърифланган.

Бинкатнинг IX—XI асрлардаги равнақи шубҳасиз, аввало шу даврда бутун Урта Осиёда содир бўлган иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, Араб халифалигининг сиёсий ҳукмронлиги инқирозга учраши ва бу ўлкада сомонийларнинг бир-

мунча марказлашган маҳаллий феодал давлати ташкил топилиши унга катта туртки бўлди. Худди шу вақтларда пойтахтимиз ўзининг қадимги Чоч ва Шош, илк ўрта асрлардаги Бинкат номлари билан бир қаторда Тошкент деб юритила бошланди.

Қўш номли Тошкент

Бинкатга Тошканд деб сўнгги янги ном берилиши илк ўрта асрлар даврига тўғри келади. Бу даврда Тошканд ободлашиб Шаҳристон ва ички ҳамда ташқи рабодларда аҳоли сони ортди, ҳунармандчилик ривожланди. Шаҳар ўзининг қадимги деворлари доирасидан ташқарига томон кенгая бошлади. Айниқса ҳозирги Октябрь колхоз бозорининг кун ботиш томонидаги аввалги Қаллахона, Кесакқўрғон ва Сассиққовуз маҳаллаларигача бўлган жойларда кўпроқ ҳунармандларнинг уй-жойлари, устахоналари бўлиб, аҳоли зич яшаган. Булардан ташқари шаҳар ичида амирларнинг қароргоҳлари — саройлар, йирик ердор ва мулкдор феодалларнинг кўшк ва қўрғонлари ҳамда бозорлари бўлган. Бунини шаҳар дарвозаларининг номлари ва бизгача сақланиб қолган баъзи топонимлар (кўча ва маҳалла номлари) дан билиб олиш мумкин. Масалан, шаҳар дарвозаларидан Кўшкидеҳқон — феодал қўрғони; Сангдижак — Тошқалъача; Бакрдижак — Бакр исмли зодагоннинг қалъаси; Рошидижак — вайрон бўлган қалъанинг марзаси; Кўйихоқон — хоқон яшайдиган хиёбон; Кўйи Сахл — Сахли исмли зодагон яшайдиган кўча маъноларини англатади.

Манбаларда тасвирланишича, хом ғишт ва пахсадан бино қилинган шаҳар иморатлари бу даврда ўзининг улуғворлиги билан кўзга ташланар эди. Шаҳар сувга ниҳоятда сероб бўлиб, ҳар бир хонадондаги ариқдан сув оқиб ўтарди. Сув тармоқларининг аксарияти шаҳристон ҳамда ички ва ташқи рабодларни кесиб ўтар эди. Айниқса рабодлар боғ-роғли ва серсув эди. Урта аср муаллифлари Бинкатни кўкаламзорликка бурканган Мовароуннаҳрдаги энг баҳаво шаҳарлар қаторида таърифлайдилар.

Тошкент метроси линияси, Халқлар дўстлиги майдо-ни, Ленин номли Халқлар дўстлиги саройи, «Москва» меҳмонхонаси, «Олмазор» массиви, «Марказ — 13, 14 ва 15» территорияларида олиб борилган археологик тадқиқотларда қайд этилган XI—XII ва XIV—XVI аср маданий қатламларида кавлаб топилган моддий-маданият излари шаҳарнинг тарихий топографияси ва бизгача

сақланмаган айрим ёдгорликлари планировкасини ўрганишда қимматли маълумотлар берди.

Бу районда қайд этилган шаҳар маданий қатламларининг даврма-давр тарқалган чегараларига қараганда, XI асрда шаҳарнинг Шарқий чегараси ҳозирги Комсомол майдонидан бошланиб, у Хамза кўчаси бўйлаб «Спартак» стадионигача борган. Стадион ўрни Лабзакнинг оқава ва сизот сувларидан ҳосил бўлган тўқай ва ботқоқликдан иборат бўлиб, у Чорсугача чўзилган. Шаҳар деворининг ташқарисидан кавланган чуқур хандақ ташқи душманлар ҳужум қилганда ва қамал вақтларида сувга тўлғазиб қўйилган. Хандақдан шарқроқда, шаҳардан ташқарида катта қабристон бўлиб, унинг ўрни собиқ (дегрелик) маҳалласи ва ҳозирги Чапаев номи 42-мактаб атрофига тўғри келади. Ҳозирги «Марказ — 14, 15 ва 13» тураржой массивлари ҳамда собиқ Шаҳантовурга томон чўзилган ерлар боғ ва майдонлардан иборат бўлган.

Шаҳарнинг жанубий чегараси Халқлар дўстлиги майдони атрофларидан ўтган. Ундан бироз шимоли-ғарброқда шаҳарнинг чегарасига яқин жойда илк ўрта асрларда суворийлардан ташкил топган феодал ҳарбий дружина — чокарларнинг қалъаси — чокардиза жойлашган бўлиб, кейинчалик бу жойда қад кўтарган маҳалла Чокар номини олган. Бу топоним бизнинг давримизгача Чақар талаффузида етиб келган.

Чақардан бир мунча шарқроқдаги жойлар Ўрпопоя, яъни «Жар қовоғининг этаги» деб юритилган. Чунки шаҳардан ташқарига жойлашган бу ерлар жарликдан иборат бўлиб, у ерда кейинги асрларда ташкил топган маҳалла тошкентликлар ўртасида Арпапоя номи билан шуҳрат топган. Ҳозирги вақтда қадимги Ўрпопояда Республика ўрмончилик министрлиги ва «Ўзбекбирлашув» бинолари қад кўтариб турибди.

Ўрпопоядан шарқда Анҳорнинг сўл қирғоғида ҳозирги Ўзбекистон Қомпартияси Марказий Комитетининг биноси жойлашган ерда илк ўрта асрларда қурилган Қаймас истеҳкоми бўлган, унинг қолдиқлари Тали Қаймас, яъни Қаймастепа деб юритилган. Ўрта Осиё Россияга қўшиб олингач кейинчалик унинг ўрнида «Тупроққўрғон» ҳарбий истеҳкоми қад кўтарган.

Шаҳарнинг шимолий чегараси эса эски шаҳардаги ўрта аср архитектура обидаларидан Каффол Шоший мақбараси ва Баракхон мадрасасидан шимолроқда оқиб

ўтадиган Қалковуз анҳорининг ўнг соҳили бўйлаб кетган.

Шаҳарнинг ғарбий чегараси Қўкчагача (аслида Қаҳак, яъни қоҳча — қалъача) етиб борган. Археологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, шаҳардан атроф районларга кетган йўллар бўйлаб гузарлар, ҳунармандчилик работлари, қишлоқлар жойлашган.

Шаҳар ташқарисининг шимолий ва шимоли-ғарбий томонидаги кенг майдон гарчи Қалковуз ва Жарариқ бўйлаб боғ-роғлар ва экин ерлари бўлса-да, асосан адирликдан иборат қўриқ ерлар бўлган. Ҳозирги кунгача шаҳар топонимиясида сақланиб келаётган Ингичка-қўриқ номи ўша қадимий табиий манзарадан гувоҳлик берувчи топонимлардандир. Шунингдек, ҳозирги Қурбақаобод массиви ҳам ўз замонасида Қўриқрабоб деб юритилган. Чунки бу жой даставвал қўриқ ерда қад кўтарган якка-ю ягона аҳоли яшайдиган жой бўлган. Даштдан келадиган савдо карвонлари, мол ҳайдаб келувчи бозорчилар, дайди сайёҳлару дарвешлар кеч кириб, шаҳарга етиб боролмай қолса, мана шу Қўриқдаги работда бошпана топиб, тунаб қолганлар ва субҳидамда туриб шаҳарга кириб борганлар.

Тошкент атрофининг қадимий табиий манзараси сўнгги даврларда ҳам ўзининг асрий кўринишини сақлаб қолган эди.

Тошкентлик муаллиф Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» («Тошкентнинг янги тарихи») номи асарида таърифланишича, баҳор мавсумларида шаҳарнинг шимоли-ғарбий ва ғарбий дарвозалари орқали Даштиқипчоқ (жанубий Қозоғистон)га йўналган қадимги карвон йўлининг қарийб уч фарсаҳлик (18 километр) масофадаги адирлик лозазор билан қопланган. Бу лозазор ҳар йили баҳор мавсумида тошкентликларнинг лола сайлига чиқиб, дам олиб қайтадиган истироҳатгоҳи бўлган.

Бу даврда Бинкат шаҳри территориясининг кенгайиши оқибатида унинг шаҳристон ва ички рабоб қисмлари ўзининг анъанавий муҳофаа аҳамиятини йўқотиб, шаҳар ўрта аср қиёфасига кира бошлайди. Бу даврда Шош вилояти ва унинг бош шаҳри Қорахонийлар давлати ҳайъатида бўлса-да, унинг маҳаллий ҳокимлари бир мунча сиёсий мустақилликка эга эдилар. 1986 йилда қадимги Бинокат (Сирдарё бўйида жойлашган ўрта асрлардаги Шоҳруҳия шаҳри) харобаларидан топилган 700 тадан иборат чақа тангаларнинг айрим нусхаларига қа-

раганда (995—997 йилларда зарб этилган) X аср охири ва XI аср бошларида, ҳатто Қорахонийлар ўз номларига қўшиб Шош ва Илоқнинг маҳаллий ҳокимларининг исми ёки даражаси битилган тангалар зарб этганлар. Чунки Шош ва Илоқни идора қилишда улар бу ўлкада асрий обрў ва эътиборга эга бўлган маҳаллий сулола — «деҳқон» ларнинг кўмагига муҳтож ва бу вилоятни идора этишда улар билан ҳамкорлик қилишга мажбур бўлган.

Шуниси қизиқки, XI асрнинг ўрталарида бутун Урта Осиёда бошланган кумуш танглиги оқибатида Шарқий Туркистондан то Фарғонагача бўлган ўлкалардаги зарбхоналар мисдан чақа пуллар зарб этган вақтда ҳам, Тошкент маълум миқдорда кумуш аралаштирилган тангалар чиқариб турган.

Археологик кузатишлар ҳамда айрим ёзма манбалардан маълум бўлишича, XII асрдан бошлаб Тошкентнинг иқтисодий ва маданий ҳаёти инқирозга юз тутиб, унинг шаҳристон ва рабодларидаги ҳунармандчилик маҳаллалари анча бўшаб қолади. Бу даврда Шошнинг қадимги зарбхонаси барҳам топиб, кумуш тангалар зарб этилиши мутлақо тўхтайди. Бу Шош вилоятида, қолаверса бутун Мовароуннаҳрда бўлиб ўтган ўзаро қонли урушлар-у ҳарбий юришлар оқибатида содир бўлган эди.

XII асрнинг 40-йилларида Тошкент Қорахитой гўрхонларига, XIII аср бошида Хоразм шоҳлар давлатига бўйсундирилади. Бу даврда Шарқдан бостириб келаётган найманларни ўз давлатининг ичкарасига қўймаслик мақсадида ҳатто Муҳаммад Хоразмшоҳ Шошнинг обод районларининг бир қисмини вайрон қилиб ташлайди. Бу даврда содир бўлган сиёсий парокандалик ва ижтимоий ҳамда иқтисодий танглик 1219 йилда Шош вилояти ва унинг марказий шаҳарлари Тошкент ва Бинокатларнинг Чингизхон томонидан босиб олинishiни енгиллаштирган эди.

Қарийб бир ярим аср давом этган мўғуллар ҳукмронлиги даврида Шош вилояти Чигатой улусига кириб, у мўғулларнинг Жалойир уруғи учун ёзги яйлов, Тошкент шаҳри эса улус нўёнлари учун дам оладиган қароргоҳга айланади. Археологик маълумотларга кўра, бу давр Тошкентда шаҳар ҳаётининг энг инқирозга учраган даври ҳисобланади.

XIV аср охирларидан бошлаб Тошкент яна жонланиб, у янгидан тараққий қила бошлайди. XV асрда эса шаҳар атрофи ягона девор билан ўралиб, у йирик истеҳ-

комга айланади. Бу даврда Шош вилояти аввал Темур империяси, сўнгра Улуғбек давлатига қараб, гарчи у мамлакатнинг чекка ўлкаларидан ҳисобланса-да, аммо Тошкент дашт чегарасида кўчманчиларга қарши қаратилган чегара истехкоми ва улар билан олиб бориладиган айирбош савдо бозори сифатида катта аҳамият касб этади.

Шарққа томон бўладиган ҳарбий юришга тайёргарлик кўриш мақсадида Темур ўз қўшинини Тошкент ва унинг атрофига тўплаган. Кўчманчи ўзбекларнинг тазйиқини активлашуви муносабати билан XV асрнинг 30-йилларида Улуғбек қўшини билан Тошкентга тез-тез келиб турган. XVI аср бошида эса у Шайбонийхон томонидан босиб олинган.

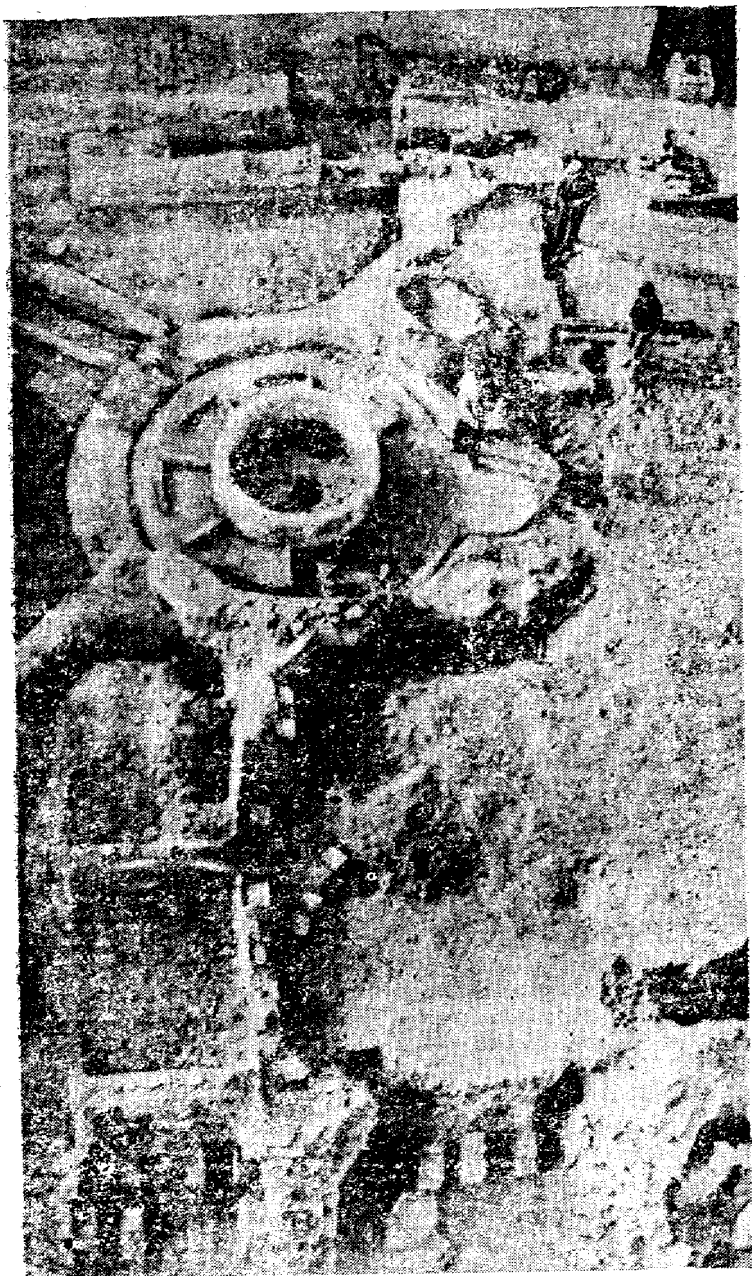
Бу даврда шаҳар жонланиб, қанчалик кенгаймасин, аммо у ўзининг X—XII асрлардаги ҳунармандчилик ва маданияти равнақиға етиб бора олмайди.

Археологик топилмаларнинг гувоҳлик беришича, XV—XVI асрларда Тошкент айниқса жанубга — Бешёғочга ҳамда Шарққа Шайхонтовурга томон кенгайиб борган. Худди шу даврда Қоратош ва Олмазор маҳаллалари оралиғида янги ўрда барпо этилиб, унинг атрофи шаҳарнинг энг обод ва кўркем қисмига айланган.

Бу даврда Тошкентда Юнусхон, Хўжа Аҳрор, Қўкалдош, Барокхон ва кўпгина бошқа мадрасалар каби қатор меъморий обидалар қад кўтариб, шаҳарнинг маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Булардан ташқари, Тошкент ва унинг атрофида шаҳар аҳли ва жамоатчилиги тўпланадиган қатор масжид, ҳаммому гузарлар, зиёратгоҳлар бўлиб, уларнинг кўпи бизнинг давримизгача сақланиб қолмаган.

Қўкалдош мадрасаси яқинида XVI аср кулолчилик маҳаллаларининг маълум бир қисми топилган, ундаги устахона ва хумдон айниқса диққатга сазовордир. Археологик топилмаларга қараганда бу ерда сирли сопол идишлардан ташқари йирик меъморий бинолар учун турли рангдаги кошин ва парчинлар пиширилган. Бу ерда тайёрланган парчин ва кошинлар ўзининг рангдорлиги, нақши ва сифати жиҳатидан Самарқанд ва Бухоро кошинпазларининг маҳсулотидан қолишмаган.

Тошкентнинг бизгача сақланиб қолмаган XV—XVI аср меъморий обидаларидан бирининг қолдиқлари 1981—82 йилда аввалги Қоратош ва Олмазор маҳаллалари оралиғида қурилаётган Беньков номидаги расомчилик ўқув юртининг янги биноси пойдевори остидан

9-расм. XV—XVI аср ҳаммомининг қолдиқлари.

топилиб ўрганилди. Бу ёдгорлик XV—XVI асрларда қурилган ҳашаматли ҳаммомнинг вайроналари бўлиб, улар Тошкентнинг тарихий топографиясини, айниқса граждандан қурилиши тарихини янги саҳифалар билан бойитди.

Бу нодир обиданинг бизнинг давримизгача фақат остки қисмларигина сақланиб, унинг девор, тоқу равоқ ҳамда гумбазлари бундан бир неча аср муқаддам вайрон бўлиб, усти текисланиб кетган. Ҳозирги кунда ёдгорликнинг учдан бир қисми очиб ўрганилди. Унинг сақланиб қолган қолдиқларига қараганда, у Бухоро шаҳрида бино қилинган Саррофон ҳаммомига жуда ўхшаш планда қурилган. Обиданинг кийимхонасидан ташқари, унинг марказида саккиз бурчакли икки ювиниш хоналари — миёнсарой, уларнинг атрофида равоқли айвонлар, катталиги 5×5 метри учта квадрат ва диаметри 5 метрли битта доира шаклидаги иссиқ — гармобахона ва совуқхоналар ҳамда катталиги $2,5 \times 2$, 2×1 , метрли олтига (учтадан) сув иситгич ҳовузчалар кавлаб очилди. Булардан ташқари, айрим хоналарда катталиги 120×80 сантиметрли ванналар бўлиб, уларда, шубҳасиз, ўз вақтида доривор ўсимликлар сувга ивителиб, бод, офтоб уриш, иссиқлик тошмаси (аллергия) каби хасталикларга қарши даволанишда фойдаланилган.

Ҳаммомнинг айниқса иситгич ва канализация системалари яхши сақланган. Пишиқ ғишдан ишланиб, хоналар тубидан ўтказилган иситгич камераларининг баландлиги 1,9 метрга боради. Оқизинди сувлар ташлагич системаси — газар ва қудуғи, ҳовузчалар ҳамда ванналар сувга чидамли махсус қорималар — қир билан сувалган.

Кийимхона ва миёнсаройларнинг саҳни ва деворининг пастки қисми кошин ва парчинлар билан қопланган. Улар шубҳасиз бу иншоотни XIV—XV асрларда Тошкентнинг Олмазор ва Қоратош маҳаллаларида жойлашган Эски Ўрда саройлари комплекси биноларининг бир қисми эканидан далолат беради. Бундай ҳаммомлар Шарқда, жумладан, Ўрта Осиёда VIII асрда пайдо бўлиб, IX—X асрларда кенг тарқалган.

Афсуски, ўрта асрларда Тошкентда оддий меҳнаткаш аҳолининг билак кучи билан қурилган бундай ажойиб бино ва иншоотларнинг ижодкор қурувчи уста ва меъморларнинг номлари манбаларда деярлик тилга олинмайди. Демак, бу даврда шаҳар Шош ёки Шошкент ва Тошкент деб қўш номлар билан юритилган. У Ўрта Осиёнинг муҳим маъмурий ва маданий марказларидан бирига айланган.

ТОШКЕНТНИНГ ҚАДИМИЙ НОМЛАРИ

Тоғдан дарёга, дарёдан воҳага, воҳадан шаҳарга кўчган ном

Тошкент шаҳри ўзининг йигирма асрлик ўтмиши мобайнида ўлканинг табиий шароити тақозоси билан ва уни ўзлаштириб обод этган қадимги аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти билан бир жойдан иккинчи жойга силжиб, қадимги рўйзаминини бир неча бор ўзгартиргани сингари, унинг номи ҳам асрлар давомида бир неча бор ўзгарган. Пойтахтимизнинг ҳозирги номи унга берилган исмларнинг энг сўнггиси бўлиб, «Тошкент» сўзи ёзма манбаларда дастлаб XI асрнинг машҳур алломалари Абу Райҳон Беруний ва Маҳмуд Қошғарийнинг асарларида тилга олинади.

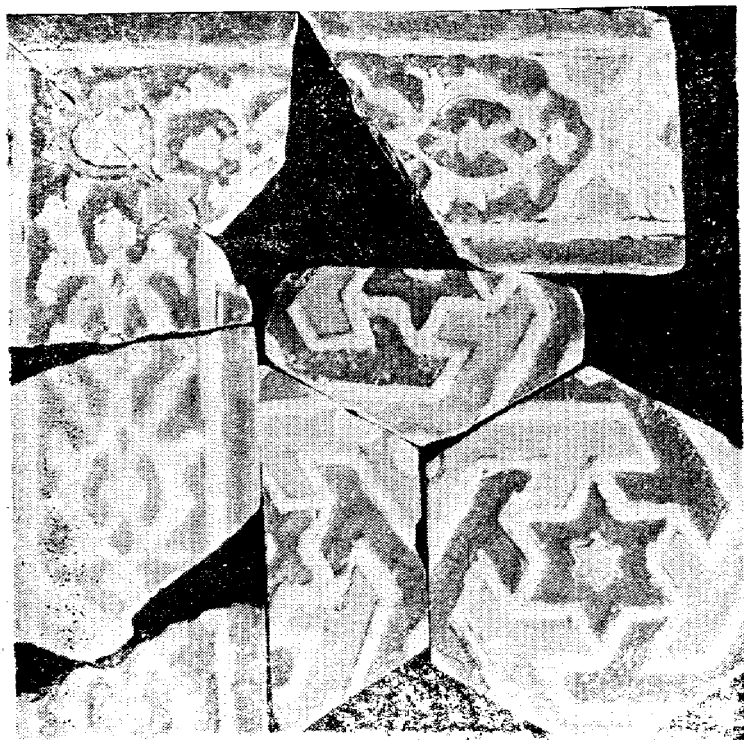
Бизгача етиб келган ёзма манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Тошкентнинг энг қадимги номи «Чоч» бўлган. Араб алифбесида «ч» ҳарфининг йўқлиги боисидан арабий ва форсий асарларда у «Шош» деб юритилган. Илк ўрта асрларда у Чоч, Шош, Шошкент, Мадина аш-Шош, Бинкат ва Таркан деб номлаган.

Хўш, республикамиз пойтахтининг бу қадимги номлари қачон пайдо бўлган ва улар қандай маънони англатади?

Тошкентнинг энг қадимги номи — «Чоч» шаҳарнинг ёшига нисбатан қадимийроқдир. Чунки бу ном ҳали Тошкент шаҳри пайдо бўлмасдан бир неча асрлар муқаддам Чирчиқ ва Оҳангарон дарёлари водийлари ва бу икки дарёнинг суви билан обод этилган Тошкент воҳасига берилган бўлиб, бу ўлканинг қадимги маҳаллий аҳолиси томонидан у «Чоч» деб юритилган. Дастлаб бу атама оташпарастларнинг қадимий муқаддас китоби Авестода тилга олинади. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, бу ном милoddан аввалги I минг йиллик ўрталарида юзага келган бўлиб, асли Орол денгизининг қадимги эрон тилидаги «Чаечаста» деган номидан келиб чиққан.

Маълумки, водий, воҳа ёки жой номлари — топоним-

лар, одатда, улар жойлашган ўлка табиатининг айрим хусусиятлари ёки қадимги аҳолиси ва баъзан қад кўтарган аҳоли пунктларининг сони ва сифатларига нисбатан берилади. Маълумки, бу қадимги ўлка шарқдан Чотқол — Қурама ва Қоржантов тизмалари, жануб ва

10-расм. Бинкат. XV—XVI аср кошинлари.

ғарбдан Сирдарё, шимолдан қадимда «Дашти қипчоқ» деб аталган Қозоғистоннинг жанубий районлари ўралиб туради. Унинг бундай табиий шароити аввалдан ўлканинг иқтисодий ҳаётида, айниқса бу ерда ибтидоий чорвачилик ва деҳқончилик хўжаликларининг вужудга келиши ва ривожланишида катта роль ўйнаган. Чотқол — Қурама тоғлари ва тоғолди зоналари чорвачилик учун кенг яйлов, Чирчиқ ва Оҳангарон дарёлари деҳқончилик учун асосий обиҳаёт манбаи бўлиб хизмат қилган бўлса, бу тоғлардан кавлаб олинадиган турли хил маъданлар ўлкада қадимдан ҳунармандчилик: чилангарлик, мисгарлик, заргарликни ривожлантиришга имкон

берган. Тошкент воҳасининг кун чиқиш томонидан «Садди-чин» дек тўсиб, уни обиҳаёт билан таъминлаб турган Чотқол — Қурама тизмалари қадимда маҳаллий аҳоли тилида умумий бир ном «Чоч» деб юритилган. III аср эрон ёзувларида бу тоғ «Кўҳи Чоч» номи билан тилга олинади. «Чоч» сўзи қадимда маҳаллий аҳоли тилида «тоғ» ва «тош» каби икки хил маъноларни англатган. Чоч тоғидан оқиб тушадиган дарё (ҳозирги Чирчиқ дарёси) ҳам ўша вақтларда «Оби Чоч», яъни «Чоч суви» ёки «Чоч дарёси» деб аталиб, уни сўзма-сўз луғавий маъноси билан атасак, у вақтда «Тоғдарё» ёки «Тошдарё» бўлиб чиқади. Бу ўринда шуни эслаб ўтиш керакки, «тоғ ёки тош» сўзлари бирикмаси билан ҳосил бўлган ёки шундай маъноларни англатадиган атамалар Чирчиқ водийсининг сўнгги гидронимлари (анҳор номлари) орасида ҳам учрайди. Масалан, Чирчиқ дарёсини ҳосил қиладиган тўртта тоғ ирмоқлари Чотқол, Пском, Угом, ва Кўксув деб аталади. Кўксув маҳаллий аҳоли ўртасида «Оби Кўҳ» номи билан машҳур бўлиб, у «Тоғ суви», «Тоғ дарёси» маъносини англатади.

Ўрта асрларда Чирчиқ дарёси «Парак», «Оби парак», «Дарёи Парак» номлари билан юритилган. «Пар» ёки «Парак» аслида сўғдийча бўлиб, у «юқоридан пастга тушиш», «эниш», «қулаш» маъноларини англатади. Масалан, ягнобликлар тоғдан тош кўчиб қулайдиган жойни «сангпар», яъни «Тош қулаш» деб атайдилар. Тилимизда кенг ишлатиладиган «муштипар» сўзи эса «бошига мушт тушадиган мазлум ва мутиф инсон» деган луғавий маънога эга. Ўрта асрларда «муштипар» деганда қул ва чўриларни ҳам тушунилган. Шуларга асосланса «Оби Парак» сўзма-сўз «Тоғдан оқиб тушадиган дарё», «Тез оқар дарё» ёки бир сўз билан айтганда, «Шар-шара дарё» — «Шаршарача» деган маънони англатади. Чирчиқ дарёсининг бош ирмоғи Чотқол дарёсига Обираҳмат яқинида қўшиладиган сойнинг номи «Оби палтов» бўлиб, у юқоридан ташланган сув ёки «ташлама сой» маъносини англатади. Чирчиқнинг қадимги атамалари маъносига қараб фикр юритилса, мазкур дарё кўзга яққол ташланадиган асосий сифати га жуда монанддир. Дарҳақиқат Чирчиқ дарёси юқори оқимининг нишоби катта бўлгани учун у тоғдан шаршарадек катта тезлик билан оқиб тушади ва ўзи билан олиб келган беҳисоб оқизинди жинслар: харсанг, тош, шағал, қум ва лойқаларни бутун водий бўйлаб ётқи-зади.

Бу қадимги водий бўйлаб барпо этилган Қорасув

суғориш системасининг бир тармоғи яқин кунларгача «Тош ариқ» номи билан машҳур бўлган. Бу атамалар, шубҳасиз, Чирчиқ дарёси, унинг ирмоқлари ва улардан чиқарилган суғориш тармоқларига ном берган қадимги аждодларнинг ниҳоятда кузатувчан бўлганидан далолат беради.

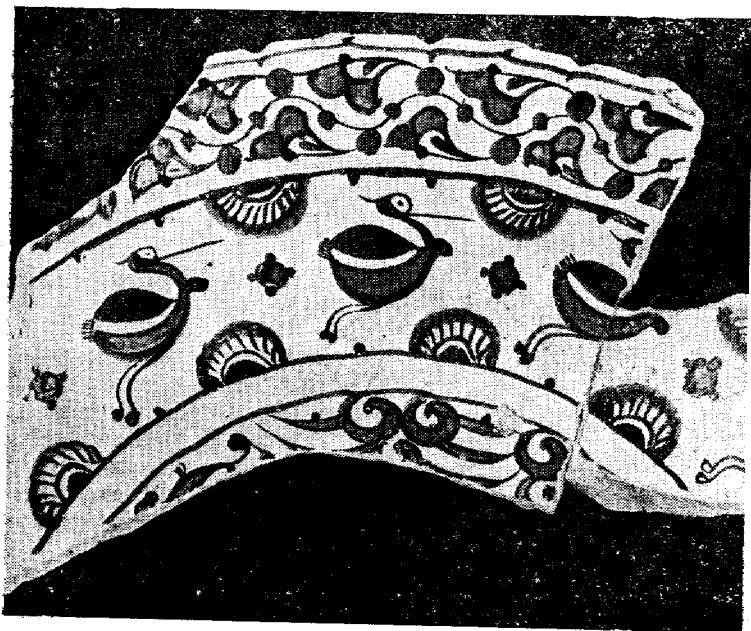
Демак, «Чоч» атамаси Чотқол — Қурама тизма тоғларининг қадимги номи бўлиб, у шу тоғлардан бош олган Чирчиқ дарёси суви билан суғорилиб обод этилган Тошкент воҳасига ўтиб, у ҳам «Чоч», сўнгра «Шош» ёки «вилояти Шош» деб юритилган.

Қадимги Хитой манбаларида (милоддан аввалги II аср ва милоднинг V асрлари) бу вилоят қадимда Лоюени, Юни, сўнгра Чжеше, Чжечжи, Чжеси ва Ши деб номланган. Бу атамалар (аввалги иккитасидан ташқари) «Чоч» сўзининг Хитойча талаффуз этилиши натижасида ҳосил бўлиб, ҳатто охириги «Ши» топоними «Тош» маъносини англатган.

Милоддан аввалги III асрда қадимги Чоч вилоятида ташкил топиб, милоднинг III асригача ҳукм сурган давлат «Қанғ», «Қанқа» ёки «Қанғха» деб аталган. Хитой ёзма манбаларида, у «Қангюй» ёки «Қандзюй» номлари билан тилга олинади. Қадимги тоҳарлар (Сурхондарё воҳасининг қадимги аҳолиси) тилида «Қанғ» сўзи ҳам «тош» маъносини англатган. Милоддан аввалги II—I асрларда Қанғ давлати ниҳоятда кенгайиб, унга бешта вилоят: Сусе (Кеш), Фуму (Сўғд), Юни (Чоч), Ги (Бухоро), Юецзянь (Хоразм) ҳокимликлари бўйсунган.

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, бу вилоятларнинг номлари Хитой манбаларидан олингани учун хитойчадир. Чунки қадимда ва ўрта асрларда Ўрта Осиёга юборилган Хитой элчилари ўз ахборотларида маҳаллий ўлка номларини ўз тилларига таржима қилиб баён этганлар. Ёзма манбаларда таърифланишича, бу давлат ниҳоятда мустақил ва кучли бўлиб, чет давлатлардан келган элчиларни қабул қилиш вақтида ўз мустақиллигини намойиш этиш мақсадида Хитой империяси элчиларини қадимги Еттисув вилоятида яшайдиган Усун қабилалари элчиларидан пастроққа ўтказган. Зиёфат вақтида эса аввал подшо ва унинг аъёнлари олдига дастурхон ёзилиб, улар обдон овқатланиб бўлгач, сўнгра Хитой элчиларига таом тортилган. Бу давлатнинг пойтахти Битянь шаҳри бўлиб, у Йоша дарёси (Сирдарё) бўйида жойлашган. Битянь шаҳри Даван (Фарғона водийси)дан 1510 ли (528 км) масофада бўл-

ган. Бу қадимги пойтахтнинг харобалари тепа шаклида бизнинг давримизгача сақланиб қолган. У 70-йиллар бошидан то ҳозирги кунгача Ю. Ф. Буряков раҳбарлигидаги Ўзбекистон Фанлар академияси Археология институтининг махсус экспедицияси томонидан ўрганилмоқда. Бу ажойиб археологик обида маҳаллий аҳоли ўртасида «Қанқатепа» номи билан машҳур бўлиб, у Тошкентдан 70 км жанубда Сирдарёга яқин ерда Оҳан-

11-расм. XV аср сопол идиш фрагменти.

гарон дарёсининг қуриб қолган қадимги ўзани бўйида жойлашган. Археологик тадқиқотлардан маълум бўлишича, Қанқатепа милоддан аввалги III асрдаёқ атрофи мудофаа девори билан ўралган ҳамда аркли улкан шаҳарнинг харобаси бўлиб, майдони 160 га тенг. Қанқатепадан топилган обидалар шуни кўрсатадики, у ўз даврида Урта Осиёда қад кўтарган йирик маданий, ҳунармандчилик ҳамда савдо марказлари: Самарқанд, Бухоро, Пойканд, Марв, Ахсикат ва Ерқўрғон (Қарши)лар қаторида бўлган.

Қадимги Қанғ давлатининг фуқароси ҳам «қанғи», кейинчалик қаъни талаффузида (қанқа) номланган.

Улар ҳиндларнинг қадимги китоби Махабхаратада саклар ва тоҳарлар номлари қаторида тилга олинади.

Қадимги тоғ, сўнгра ундан оқиб тушадиган дарё, шу дарё туфайли обод этилган воҳага берилган «Чоч» атамаси ниҳоят шу воҳада қад кўтарган дастлабки аҳоли яшайдиган қишлоқ, кейинчалик шаҳар номига айланган. Бу атамага аввал «кат», сўнгра «канд» ёки «кент» сўзлар қўшилиб юритилган. Бу кейинги қўшимчалар шубҳасиз аҳоли яшайдиган жой маъносини англатади. Қадимги Чоч ёки Шош воҳасининг дашт билан туташган шимолий чегарасида қад кўтарган дастлабки аҳоли яшайдиган деҳқончилик қишлоғи (кейинчалик у шаҳарга айланган) Чочкат деб аталиб, унинг бизгача етиб келган тепа шаклидаги харобаси тошкентликлар ўртасида «Шоштепе» номи сифатида шуҳрат топган.

Юқорида қайд этилганидек, эрамиз бошларида Чоч воҳасида шаҳар маданияти кенгайиб, Қорасув, Салор ва Жўнариқ суғориш тармоқлари бўйлаб, янги ерлар ўзлаштирилиши муносабати билан қадимги Чоч шаҳри янги жойда, ҳозирги темир йўл вокзали яқинида Салор суви бўйида янгидан қад кўтаради. V асрга борганда у кенгайиб, Шош вилоятининг марказига айланади. Бу қадимги шаҳарнинг харобалари Мингўрик тепасидир. Шу вақтдан бошлаб у Чоч номи билан атала бошлайди. Араблар бу шаҳарни Шош ва Мадинат аш-Шош деб атайдилар. Археологик маълумотларга қараганда, Мингўриктепада толиб текширилган қадимги Чочканд шаҳри айниқса IV—VIII асрларда гуллаб-яшнаган. VIII аср ўрталарида Тошкентнинг Араб халифалиги томонидан босиб олинishi оқибатида бошланган халқ кўзғолонлари даврида Мингўрикдаги Шошканд шаҳри вайрон этилиб, бўшаб қолади. IX асрга борганда шаҳар янги жойда — ҳозирги Қомсомол майдони ва Хадрада қайтадан қад кўтарди. Бу янги жойда қад кўтарган шаҳар IX—XI асрларда «Бинкат» деб юритилади. «Бинкат» форс ва тожик тилида «узоқдаги», «кўзга кўринадиган», «пастдаги», «қуйидаги» шаҳар деган маънони англатади. Дарҳақиқат, Бинкат Салор анҳори бўйида қад кўтарган қадимги Шош шаҳридан 4,5 км шимоли-ғарбда жойлашган бўлиб, унга нисбатан қуйи ҳисобланар эди.

Маҳмуд Қошғарийнинг маълумоти бўйича, Тошкент шаҳри бу даврда «Таркан» деб ҳам юритилган. Унинг бу нодир исми «Оқар сув» бўйидаги шаҳар маъносини англатади, яъни унинг Қалковуз ва Анҳор сувлари бўйида жойлашганига ишорадир.

XI асрда Тошкентнинг қадимги номларидан Шошкент

турк тилига таржима қилиниб, у «Тошканд» деб юритила бошланган, бу қўшалок номлар: Шошкент, Бинкат, Тошканд билан шаҳар бир неча аср давомида аталиб келинган. Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўз эсдаликларида: «...асарларда Тошкент номини Шош, баъзан Чоч деб ёзадилар» — деб қайд этади.

XVI аср муаллифларидан Фазлуллоҳ ибн Рўзбихоннинг ёзишича, Тошкент ва унга қарам бўлган ерлар «Шош вилояти» номи билан юритилган. XVI аср 90-йилларига мансуб ҳужжатда эса шаҳарнинг кўпроқ Тошканд номи билан машҳур бўлгани таъкидланган. Ҳужжатда: «Шошкандда, яъни Тошканд номи билан машҳур бўлган шаҳарда», — деган сўзлар қайд этилган.

XVII асрда яшаган қомусшунос олим Маҳмуд ибн Валининг таърифлашича, Тошкент уч ном билан юритилган: «Шош — Сайхун (Сирдарё) нинг у томонига жойлашган шаҳар ва у Туркистон (вилояти)га қарайди... Уни Чоч деб атайдилар. Бироқ ҳозирги вақтда у Тошкент номи билан машҳурдир», — деб ёзади.

Демак, XVI аср охири ва XVII аср бошларида Тошкентнинг Чоч, Шош ва Бинкат каби қадимий номлари аҳоли ўртасида муомаладан чиқиб, унинг сўнгги атамаси шуҳрат топа бошлади. Худди шу вақтдан бошлаб, у ягона Тошкент номи билан юритилади. Тошкентнинг қадимги номлари остида яширинган унинг барча сифатлари фақат Совет даврида, у юксак санъат ва маданият маркази, Шарқнинг ҳақиқий машъалига айланган даврда ўз ифодасини тўла топди. Шундай қилиб, Тошкент воҳасининг табиий сифатлари асосида пайдо бўлган қадимги «Чоч» атамаси, аввал тоққа, ундан дарёга ва воҳага ўтиб, сўнгра бу обод воҳада қад кўтарган шаҳарга берилган. Бу номларнинг келиб чиққан даври ва уларнинг маъносини аниқлаш, шубҳасиз, Тошкент шаҳри тарихининг бизгача сақланиб қолмаган саҳифаларини тиклаш имконини беради.

Тошкентнинг тўрт даҳаси

XVIII асрда Тошкент шаҳри тўрт даҳа (район)га бўлинган эди. Манбаларда шимолий даҳа — Қаффоли Шоший, жанубийси — Зангиота, шарқийси — Шайхонтахур ва ғарбийси — Шайх Зайниддин номлари остида таъриф этилса-да, шаҳар аҳли ўртасида улар кўпроқ, Себзор, Бешёғоч, Шайхонтовур ва Кўкча деб юритилар эди. Ҳар бир даҳанинг ўз ҳокими, қозиси ва раиси бўлиб, шаҳар тарихида бу давр «Чор ҳокимлик» номи билан шуҳрат топган. Бу даврда шаҳар ҳокимларининг ўзаро низолари кучайиб, шаҳар гоҳ у, гоҳ бу ҳоким қўлига ўтар эди. Бун-

дай шароитда, шубҳасиз, шаҳар ниҳоятда нотинч бўлиб, Тошкент аҳли жуда азоб-уқубатда яшар эди. Кўпинча Себзор даҳаси билан Кўкча даҳаси бирлашиб, Шайхонтовур даҳасига қарши уруш бошлар эди. Бундай вазият содир бўлган вақтда Шайхонтовур даҳаси билан Бешёғоч даҳаси бирлашар эди. Узаро низо кучайган пайтларда шаҳар марказидан оқиб ўтадиган Лабзак сувининг (ҳозирги Пушкин номидаги шаҳар маданият ва истироҳат боғи ва «Спартак» стадиони ўртасида) икки қирғоғи жанг майдонига айланарди. Шу боисдан Лабзак сувининг номи шаҳарликлар орасида «Жангоб», яъни «уруш суви» ва бу анҳорнинг икки ёқаси эса «Жангоҳ», яъни «Уруш жойи» ёки «уруш майдони» деб шуҳрат топган эди.

Ҳар бир даҳада ўнлаб маҳалла, бир нечта масжид ва мадраса, ҳаммом ва бозорлар бўлган. Масалан, Себзор даҳасида 38 маҳалла бўлган. Себзорликлар асосан этикдўзлик, бўёқчи — нилчилик ва бўзчилик билан кун кечирган. Бешёғоч даҳаси эса 32 маҳалладан иборат бўлган. Бешёғоч даҳаси ўзининг боғу роғлари, эгарчиҳунармандлари, «қизил иш» (отларни эгар остидаги ёпинчиғи) тикувчилари ва фиштчилари билан машҳур бўлган. Шайхонтовур даҳасида 48 маҳалла бўлиб, аҳолиси эгарчилик билан шуғулланган. Кўкча даҳасида 31 маҳалла бўлиб, аҳолиси асосан кўнчилик ва этикдўзлик билан тирикчилик қилган.

Тошкент бу даврда ҳам Ўрта Осиёдаги бошқа шаҳарлар каби баланд паҳса девор билан ўраб олинган эди. XIX асрда яшаган тошкентлик муаррих Муҳаммад Солиҳ «Тарихи жадидаи Тошканд» номли асарида ўрта асрларда тўрт даҳани ўраб ўтган шаҳар деворининг 12 дарвозаси: Қиёт, Турклар, Ўзбек, Тахтапул, Қорасарой, Чигатой, Суьбониён, Кўкча, Камондарон, Қанғли, Бешёғоч, Қатагонларнинг номма-ном таъриф этилган тўла рўйхатини келтиради, ҳар бир дарвозани маълум бир қабила вакилларига топширилганлиги учун улар шу қабила номлари билан аталган, деб ёзади.

Шаҳар территориясининг кенгайиши билан дарвозаларнинг ўрни ҳам, сони ҳам, ҳатто номи ҳам ўзгариб турган. Шу боисдан бўлса керак, шаҳар дарвозаларининг сони турли даврларда ёзилган манбаларда турлича кўрсатилган. Масалан, 1738—1739 йилларда Тошкентга юборилган биринчи рус савдо карвонининг бошлиғи Миллернинг ёзишича, Тошкент дарвозалари 8 та; 1800 йилда Тошкент ҳокимининг таклифи билан келган рус тоғ инженери М. Поспеловнинг кўрсатишича 6 та; Филипп Наза-

рўвнинг (1813—1814) саёҳатномасида эса 12 та бўлган. Миллер дарвозаларнинг номи ва шаҳарнинг қайси томонида жойлашганини айтиб ўтган: Самарқанд дарвоза — жануби-ғарбда; Бешёғоч ва Терсариқ дарвозалари — жанубда; Шайхонтовур дарвозаси — шарқда; Тарсахон дарвозаси — шимоли-ғарбда; Копкан (Қопқа) дарвозаси — шимолда; Точки (Кўкча) дарвозаси — ғарбда. Тошкент шаҳрининг сўнгги девори XIX аср бошларида Лашкар бегларбеги ҳокимлиги даврида қайта тикланиб, унинг атрофи бўйлаб Қўймас, Қўқон, Қашқар, Лабзак, Тахтапул, Қорасарой, Сағбон, Чигатой, Кўкча, Самарқанд, Камолон, Бешёғоч каби 12 та дарвоза қурилган. Бу дарвозалардан тўрттаси: Лабзак, Оққўрғон (Қашғар), Қўқон ва Қўймас шарқ томонда шаҳарга кейинчалик қўшиб олинган қисмдаги янги деворга ўрнатилган эди. Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича, шаҳар деворининг 12 дарвозасидан ташқари девор бўйлаб ҳар минг қадамда биттадан «бору» (амбразура), ҳар тўрт минг қадамда эса биттадан бурж (минора)лар бино қилинган. Шаҳарнинг шарқий дарвозаларидан то ғарбий дарвозагача 8500 қадамни, шимолдан жанубгача эса 8100 қадамни ташкил этган.

Ҳар бир дарвозадан шаҳар марказига — бозорга элтувчи кўчалар ва улардан эса кўплаб тор кўчалар тармоқланиб кетган эди.

Кўчалар туташган чорраҳалар гузар деб юритилган. Гузарлар маҳаллалардаги марказ, гавжум жой ҳисобланган. Гузар ён-атрофларида баъзан сарҳовуз, теваратида тол ёки сада — қайрағоч ва супалар бўлиб, субҳидамда супа атрофига сув сепилиб, кишилар ҳордиқ чиқарадиган жой бўлган. Қаҳратон қиш кунлари дўконхона, чойхона каби кўпчилик йиғиладиган уйларда гулхан ёқиб, оддий уйларда эса сандал қуриб иситилган. Кечқурун хоналар асосан пахта мойидан ёнадиган пиликли қорачироқлар билан ёритилиб, давлатманд кишиларнинг уйларидагина шам ёқилар эди.

Шаҳарнинг энг гавжум ва сершовқин ери унинг бозорлари бўлиб, уларнинг донғи атроф ўлкаларга таралган эди. Географик жойлашувининг қулайлиги, қадимдан йирик савдо шаҳри сифатида машҳур бўлгани учун Тошкентга бошқа мамлакатлардан муттасил савдо карвонлари келиб турган. Масалан, рус сайёҳи Филипп Назаров Тошкентни турли мамлакатлардан карвонлар узлуксиз келиб-кетадиган йирик савдо маркази бўлганлигини таърифлайди.

Муҳаммад Солиҳ шаҳарнинг Регистон майдонидаги

асосий савдо марказини таърифлаб: «Бозорнинг дўкон-расталари Чорсудаги қандолатпазлик дўконигача давом этади. Рамазон ойида бу ерда кечаси ҳам бозор бўлади, халқ савдо-сотиқ, ҳар хил ўйин-кулгу қилади»,— деб ёзади. Шаҳар ҳокимининг турли фармонлари жоме масжиддан ташқари, Регистон бозорида ҳам жарчилар томонидан эълон қилинар эди. Бозор майдонида дарбозлар, қизиқчи ва бошқаларнинг томошаси намойиш этилган.

Рус тадқиқотчиси В. Массальский Тошкентнинг эски шаҳар бозорининг асримиз бошларидаги манзарасини тасвирлаб қуйидагиларни ёзган эди: «Бир қисми тимдан иборат бозорда 4,5 мингта дўкон, чойхона, ошхона, устахона ва карвонсарой борки, улар бозор кунлари ниҳоятда тиқилинч бўлади. Бозорга туташган кўчалар ва бозорнинг ўзи шаҳарликлар, даладан келган деҳқонлар, туя карвонлари, отлиқлар, аравалар билан шу қадар тўлиб кетадики, юришга илож бўлмай қолади. Аллопу қандолатчи, базозу сомсапаз, мисгару чилангар, новвою холвофуруш, каллапазу кабобпазларнинг бақирӣқ-чақирӣғи, гадоларнинг ҳайру садақа тилаши, қаландару маддоҳларнинг қироатли ўқишлари, туяларнинг бўкиришию эшакларнинг ҳанграши аралаш-қуралаш бўлиб кетади, бу маҳобатли гулдирос бозордан олис-олисларга эшитилиб туради...

Ўрта Осиёнинг бошқа йирик шаҳарларида бўлгани каби Тошкентда ҳам ҳайит ва рўза кунлари бозоршаб (тунги бозор) ўтарди. Бозоршабда шаҳарнинг марказий кўчалардан бири ёки майдон безатилиб, кўчанинг икки четига чойхона ва дўконлар олдига чорпоялар қўйилиб, ҳар хил мева-чева, озиқ-овқат сотилган. Карнай, сурнай ва ноғоралар чалиниб, махсус жарчилар одамларни бозоршабга чорлаган. Бир томонда кураш, бир ёнда ўргатилган ҳайвонлар томошаси... Чойхоналарда созанда, хонанда, аскиячи, қизиқчи, раққослар ўз санъатларини намойиш қилган. Бозоршаб турли шаҳарларда бўлгани каби Тошкентда ҳам маҳаллий урф-одат, расм-русмга қараб ўтказилган...»

Бозорлардан ташқари, Тошкент ўз атрофидаги сўлим чорбоғлари билан ҳам ҳамиша машҳур бўлган. XVI аср шоири Зайниддин Восифий Тошкентда бўлганида унинг Қалковуз бўйидаги гўзал боғини кўриб лол қолган ҳамда ўзининг «Бадаеъул-вақоеъ» («Нодир воқеалар») аса-рида Тошкент боғларини таърифлар экан:

Теграсин қуршаган гўзал чорбоғлар
Алардан Эрамнинг кўксига доғлар,—

деб ёзади.

Сўнги ўрта асрларда ҳар бир даҳа аҳолисининг чорбоғ учун ўз тегишли жойлари бўлган. Шаҳар аҳли баҳор, саратон ва кузни ўша ерда ўтказишар эди. Чунончи, Шайхонтовур даҳасининг чорбоғлари Оққўрғон, Дархон, Яланғоч ва Қорасув бўйларида; Бешёғоч даҳасининг чорбоғлари эса Чилонзор, Зангиота (Чўпонота), Миробод, Дўмбиробод, Қозиробод; Себзор даҳасининг чорбоғлари Хасанбой, Кўктерак; Кўкча даҳасининг чорбоғлари эса Назарбек, Кўксарой ва Келес бўйларидаги жойларда бўлар эди.

Баҳор келиши билан тошкентликлар от ва араваларда бирин-кетин боққа кўчишар, кеч кузда боғдан йиғган ва терганлари билан қоп ва хуржунларини тўлдириб, от ва араваларга юклаб шаҳар ҳовлиларига кўчиб келишар эди. Бу кўчаларнинг умумий манзарасини В. Мас-сальский қуйидагича тасвирлайди: «...дала кўчаларининг икки томонидаги нураган пахса деворлар орқали шафтоли, ўрик, олма, гилос ва бошқа мевали дарахтларнинг анвойи ранг гуллари келинчаклардек мўралаб туради, офтобда қизиган, упадек майин, билқ-билқ тупроқли кўчалар ажабтовур бир сукунат оғушига чўмади. Аҳён-аҳёнда ғилдираклари осилиб тушган ларзон шохларга тегай-тегай деб қўқон арава, ё эшаги ҳам ўзи сингари оҳиста мудраб бораётган деҳқон, ёхуд деворни паналаб кетаётган паранжили аёл ўтиб қолади-ю, кейин кўча яна улуғвор ва шарқона сокинлик қўйнига чўмади...»

Келтирилган тасвирлар ва айрим тарихий маълумотлар шубҳасиз Тошкент шаҳрининг узоқ ҳамда яқин ўтмишидан кичик лавҳаларгина холос. Унинг ғоят қизиқарли ва бой тарихининг кўпгина саҳифаларини тиклаш борасида археологик ва тарихий тадқиқотлар давом этмоқда. Айниқса пойтахтимизнинг Совет даври тарихини ўрганиш алоҳида диққатга сазовордир. Чунки нисбатан жуда қисқа тарихий давр мобайнида унинг қиёфаси таниб бўлмайдиган даражада ўзгарди. Ҳозирги кунда Тошкент энг йирик иқтисодий, сиёсий, маданий ва илмий марказлардан бирига айланди. Янги замонавий уйлар, маъмурий ва маданий муассасалар қад кўтарди, кенг кўчалар ва гўзал хиёбонлар барпо этилди. Унинг бугунги қиёфасида Советлар диёри халқлари дўстлигининг буюк илҳомбахш кучи, унинг мустақкам ва бузилмас қардошлик алоқаларининг рамзи барқ уриб турибди. Бугунги кунда Тошкент — тинчлик, дўстлик ва қардошлик шаҳридир.